

Filozofie, ekonomie, politologie, sociologie, psychologie, historiografie

MARATHON

3/2015

číslo 130

**Teoretický časopis věnovaný otázkám postavení
člověka ve světě, ve společnosti, v současném dění**

Obsah

1. Úvodní poznámka	2
2. Hlavní materiály	2
Teorie řízení měnového kurzu v kontextu měnových zón (Petr Makovský, Pavel Janíčko)	2
Znárodnění a politické vystupování Bohumila Laušmana (Jan Makovský, Petr Makovský)	11
Kompenzace amortizace lidského kapitálu ve služebních poměrech (Jaroslav Šetek)	18
Ekonomie produktivní spotřeby a hledání smyslu (Radim Valenčík)	22
3. Studie na pokračování	24
Bortkiewicz: Pokus o řešení Marxova neřešeného problému (František Neužil)	24

MARATHON

Internet: <http://www.valencik.cz/marathon>

Vydává:

Radim Valenčík

jménem Otevřené společnosti příznivců
časopisu MARATHON

Vychází od listopadu 1996

Registrační značka: MK ČR 7785

ISSN 1211-8591

Redigují:

Vladimír Prorok

e-mail: prorok@vse.cz

Pavel Širůček

e-mail: sirucek@vse.cz

Radim Valenčík (224933149)

e-mail: valencik@seznam.cz

Redakce a administrace:

Radim Valenčík, Ostrovní 16

110 00 Praha 1

MARATHON is a bi-monthly Internet magazine founded in Prague at the end of 1996. Its aim is to help to clarify, from central and east European perspective, the reasons of present entanglement of the world developments, and participate in the search for prospective solutions.

About 30 authors contribute to the magazine on a regular basis and more write for it occasionally. So far MARATHON has been published in Czech with occasional documentation annexes in English or German. English summaries of articles are envisaged based on specific interests of readers.

Themes most often treated in the magazine include human capital, investments in education and other forms of human capital, nature and consequences of globalization, new approaches in economic theory (an attempt for synthesis of seemingly disparate concepts of K. Marx, J. Schumpeter, M. Friedman, G. Becker and R. Reich with regard to role played by innovations and the search for new space for economic growth), etc. Several specific projects of human capital investments have been developed on the basis of concepts analyzed in MARATHON.

The magazine can be accessed at www.valencik.cz

E-mail contact: valencik@seznam.cz

Do rukou se vám dostává časopis Marathon 2/2015. Jako obvykle, nejdřív některá základní sdělení:

- Časopis je dostupný prostřednictvím sítě INTERNET na www.valencik.cz
- Časopis vychází jednou za dva měsíce, vždy 15. dne prvního z dvojice měsíců, které jsou po sobě. Nejbližší řádné číslo (4/2015) bude vydáno a objeví se na Internetu 15. července 2015.
- Rozsah časopisu je 40 stran tohoto formátu, což odpovídá přibližně 120 stranám standardního formátu.
- Příspěvky, případně připomínky a náměty, vzkazy redakci apod. lze rovněž zasílat na e-mailovou adresu: valencik@seznam.cz.
- V srpnu 1997 byl Marathon registrován ministerstvem kultury ČR

1. Úvodní poznámka

V letošním třetím čísle se sešlo několik zajímavých statí z různých oblastí. První, kterou uveřejňujeme (Teorie řízení měnového kurzu v kontextu měnových zón P. Makovského a P. Janíčka), je mimořádně aktuální vzhledem k vývoji v Řecku. Ani ostatní statě nejsou bez zajímavosti.

Současně s tím jsme začali na pokračování uveřejňovat rozsáhlou studii F. Neužila, která je věnována stále ještě neřešenému slavnému Marxovu transformačnímu problému. S trochou nadsázky lze říci, že je pro skutečné labužníky. Její studium není jednoduché, ale vyplatí se. V první části najdeme např. poutavě interpretovanou Sayovu teorii trhů, aktualizovanou Marxovu hypotézu klesající míry zisku apod., a to v kontextu současných jevů v ekonomickém systému.

2. Hlavní materiály

Teorie řízení měnového kurzu v kontextu měnových zón

Petr Makovský¹, Pavel Janíčko²

Abstract

This contribution mainly describes (dis)advantages of the fixed or flexible exchange rate regime in general economy. This article provides an arguments for the fixed exchange rate regime in comparison with the flexible exchange rate, which is quite unusual. Certainly there is not particularly either the fixed or the exchange rate regime in common real economy. There is a combination of these two types, although in particular economy one of the regimes according to its expected features is preferred. Nowadays it is the flexible exchange rate regime.

Moreover we presented a stochastic target zone model which provide useful features than the perfect floating. But there is a reasonable honeymoon effect.

¹ Ing. Petr Makovský, Ph.D., katedra mikroekonomie VŠE v Praze, petr.makovsky@vse.cz.

² Doc. Ing. Pavel Janíčko, CSc., Centrum pro socioekonomická a humanitní studia, BIVŠ, a.s.

Conclusions were compared with the consequences of establishing the currency union. There were also discussed conditions for optimal initialization and management of particular currency union. We mentioned the existence of sovereign debt, aggregate demand and supply shocks, nominal and real product shocks, etc.

Key words: target zone, currency union, fixed exchange rate regime

Abstrakt

V příspěvku byly představeny základní výhody a nevýhody flexibilního resp. fixního režimu měnového kurzu v ekonomice. V článku byly popsány také dopady přiklonění se spíše k režimu fixního kurzu od režimu flexibilního kurzu, což je v současnosti vcelku neobvyklý názor. Navíc je připojen sofistikovaně odvozený model oscilačního pásma. Takový přístup zajišťuje užitečnější výsledky než samotný volný floating. Ekonomický závěr navíc vypovídá o existenci *honeymoon* efektu v kontextu oscilačního pásma, což zesiluje výhody fixního režimu měnového kurzu.

Dosažené závěry jsme navíc prodiskutovali v kontextu založení měnové zóny jako určitého požadovaného cíle pro množinu malých otevřených ekonomik. V takovém duchu jsou také diskutované podmínky pro optimální fungování měnové zóny (existence vládních dluhů, šoky agregátní poptávky a nabídky, nominální a reálné rigidity).

klíčová slova: oscilační pásmo, měnová zóna, fixní režim měnového kurzu

Úvod

V tomto textu prodiskutujeme výhody a nevýhody měnových režimů; hlavní pozornost věnujeme výhodám měnového kurzu v systému volného floatingu. Velmi diskutovanou problematikou je navíc udržování měnového kurzu v předem určeném oscilačním pásmu. Budou prodiskutovány jak absolutně plovoucí měnové kurzy, tak absolutně fixní měnové kurzy, včetně rizik a příležitostí.

Dále představíme základní model oscilačního pásma, který je nosným modelem pro inicializaci režimu floatingu, a který integruje nejlepší přístupy k řízení měnového kurzu v kontextu zkušeností s fixním režimem měnového kurzu ale i zkušeností s režimem flexibilního měnového kurzu.

Zmíněné tendence a zkušenosti vedou k neodvolatelné spolupráci měnových autorit ve formě založení měnové zóny či měnové unie včetně jedné měny. Základní literaturou měnových zón je Williamson (1985), Williamson a Miller (1987), Krugman (1991) a navíc historické texty jako Mundell (1961), McKinnon (1963), Kenen (1969). Obecná teoretická diskuze je vedena ohledně potřeby fixního kurzu raději než absolutně flexibilního kurzu. V této oblasti se angažuje především Nurkse (1944) a Friedman (1953).

Vstupní analýza měnových režimů fixního kurzu a flexibilního kurzu

Založení Mezinárodního měnového fondu (dále jen MMF) na Bretton-woodské konferenci v roce 1944 předznamenalo režim poválečných fixních kurzů, který je známý jako Bretton-woodský systém. Takové nové mezinárodní finanční uspořádání bylo založeno architekty, jak z akademické obce tak praktickými *policy makers* s cílem stabilizovat světovou ekonomiku.

Nurkse (1944) historicky předznamenával, že režim flexibilního měnového kurzu obecně destabilizuje světové trhy právě díky psychologickým faktorům, které obecně zvyšují volatilitu daného trhu (přehnané reakce obchodníků na výkyvy). Nicméně Friedman (1953) publikoval svoji (dosud velmi oslavovanou práci), kde v kontrastu s Nurksem tento autor preferuje právě flexibilní měnové režimy z důvodu existence stabilizujícího vlivu spekulantů.

Friedman pro účastníky trhu předpokládá rozhodování založené pouze na úplné fundamentální analýze. Pokud by taková rozhodnutí nebyla kvalifikovaná, byli by obchodníci odsouzeni k zániku vlivem „chytrých“ spekulantů, kteří by svá rozhodnutí měli na takové analýze založená. Friedman navíc předpokládá určitou formu efektivnosti trhu devizového aktiva. Taková hypotéza nebyla dosud nikde významně verifikována na reálných datech. Myslíme hypotézu efektivnosti trhu bez zapojení rizikové premie.

Ve velmi důležitém příspěvku, v Poole (1970) zaměřil svoji pozornost na kritéria ovlivňující rozhodování mezi zaměřením monetární politiky na cílování na úrokové sazby anebo na cílování peněžní zásoby. Problematiku rozvíjí také Turnovsky (1976), Boyer (1978), Parkin (1978), Genberg (1989), Garber a Svenson (1995).

Poole dokládá, že v kontextu standardního modelu IS-LM volba měnového režimu závisí na typu šoku. Je tedy důležité diferencovat dopady reálných a ryze monetárních šoků v ekonomice. Základním cílem je minimalizovat vážený součet rozptylu výstupu ekonomiky a inflace za předpokladu nerozpoznatelných křivek IS

a LM (máme nedokonalé informace). Nástrojem pro dosažení tohoto cíle je vhodné zvolení režimu měnového kurzu a optimální monetární politiky.

Obecně je předpokládáno, že pokud rozptýl LM (IS) je významně větší než rozptýl IS (LM), pak fixní (flexibilní) režim měnového kurzu je preferovaný. Pokud neexistuje významný rozdíl v rozptylech množin IS a LM, pak je preferovaný flexibilní režim měnového kurzu i za předpokladu vertikální křivky AS a mzdové indexace.

Podobná témata jsou diskutována od doby 80 - tých let 20. století, především na základě práce Kydlanda a Prescottta (1980). Tato práce se zaměřila na volbu nejlepší časově konzistentní monetární politiky nejprve v uzavřené ekonomice a teprve poté rozšířila předmět zájmu o ekonomiku otevřenou. Alternativní literaturu k problematice nalézáme v Perssonovi a Tabeliny (1990).

Nejlepším řešením problému se jeví vhodné doporučení pro vládní politiku. Ta má být velmi předvídatelná a maximálně důvěryhodná - Barro a Gordon (1983), Backus a Driffill (1985), Rogoff (1985). Rogoff doplňuje, že optimální volba hospodářské politiky závisí na nezávislosti konzervativního centrálního bankovníctví, které se nezabývá sociálně politickou celospolečenskou funkcí užítu, ale klade důraz na stabilizaci míry inflace spíše než na stabilizaci míry nezaměstnanosti.

Takový závěr potvrzuje obecné závěry teorie dlouhodobé Philipsovy křivky, kdy expanzivní měnová politika nemá žádné dlouhodobé reálné důsledky. Centrální bankovníctví má možnost zvýšit svoji důvěryhodnost „ukotvením“ měnového kurzu na měnu s všeobecně nezávislým a konzervativním centrálním bankovníctvím (tedy zavést režim fixního měnového kurzu) - Giavazzi a Pagano (1988), Curie (1992).

V těchto případech je předpokládána větší kredibilita, disciplína a konzervativnost pro větší měnové celky než pro partikulární měnový systém z důvodu ztráty případné reputace při potvrzení odchodu člena ze zóny.

Měnové zóny

Rozšíření působnosti konkrétní měny může vést k podobným přínosům jako je přechod z barterové do peněžní směny (především díky odbourání transakčních nákladů). Přesto nelze považovat globální ekonomiku za optimální měnovou zónu. Následující analýza je založena na teorii optimálních měnových zón. Mundell (1961), McKinnon (1963) a Kennen (1969) se dodatečně zaměřují na náklady ustanovení měnové zóny (měnové integrace). Mundell se zaměřuje na okolnosti, které musejí být splněny, aby samotná měnová zóna fungovala úspěšně. Mundell argumentuje, že mzdová/cenová pružnost ale i faktorová mobilita (práce, kapitál) mohou reprezentovat adekvátní mechanismus pro vyvolání automatického vyčištění náhodného šoku v agregátní poptávce.

Pokud dospějeme k závěru, že jedna z charakteristik se v dané zóně uplatní, pak není žádný důvod pro měnovou autoritu měnit režim měnového kurzu a náklady na vstup ekonomiky do měnové zóny jsou nulové anebo velmi nízké.

Zatímco pokud žádná z charakteristik neplatí, pak změny v agregátní poptávce vedou k inflačním a nezaměstnanostním diferenciálům mezi jednotlivými regiony za předpokladu garance flexibility nominálního měnového kurzu. V takových případech ztráty plynoucí z nemožnosti uvolnění měnového kurzu s cílem vyrovnání agregátní poptávky v jednotlivých regionech jsou značné.

Nicméně předchozí ztráty nejsou jediné ztráty, které vyplývají z členství v měnové unii. Odlišné preference k inflaci a k nezaměstnanosti způsobují dodatečné náklady monetární integrace, což popisuje především De Grauwe (1975) anebo Backus a Driffill (1985).

Takové odlišnosti nemohou být překážkami, pokud předpokládáme nemožnost *trade off* mezi výstupem a inflací, jinými slovy uvažujeme vertikální Phillipsovu křivku.

Navíc odlišnosti v ustanovení institucí na trzích práce mohou vést k dodatečným nákladům monetární integrace ve formě měnové zóny. S každým šokem agregátní nabídky jsou mzdy a ceny ovlivněny odlišně, pokud neexistuje možnost reakce nominálního měnového kurzu podle Bruno a Sachs (1985) anebo v Calmforce a Driffills (1988). Calmforce s Driffillem konstatují silnou nonlinearitu mezi stupněm centralizace mzdového vyjednávání a makroekonomickou výkonností země. De Grauwe (1990) nabízí také empirickou podporu takových tvrzení.

Dále jako dodatečným problémem se jeví odlišné tempo růstu mezi jednotlivými zeměmi, což vede k disparitám v obchodních bilancích. Pokud země roste rychle, pak se objevuje tendence k růstu importů, který je větší než růst exportů (za předpokladu stejné elasticity importů v jednotlivých regionech). Nabízejí se poté dvě možná řešení. Buď řízené znehodnocení měny rychle rostoucí ekonomiky (nemožné v měnové unii) anebo deflační chování ekonomiky. V druhém případě je zřejmé následné omezení růstu.

Ovšem ještě nejméně jeden náklad je možné vyzorovat při zavádění monetární integrace. Tento náklad plyne ze ztráty možnosti ražebného. Odlišnosti fiskálních systémů v jednotlivých zemích vedou jednotlivé vlády k odlišným kombinacím financování vládních deficitů. V mnoha ekonomikách s nerozvinutým fiskálním systémem je pro vlády jednodušší výšení jejich příjmů skrze *inflační daň* spíše než skrze zvyšování daní.

V kontextu soudobé krize je velmi zřetelné, že jižnímu křídlu EU velmi chybí tento zdroj financování svých vládních deficitů kvůli monetární integraci ve formě EU, což tvrdí Dornbusch (1988), Giavazzi (1989) či Grilli (1989).

Eichengreen (1990) poukazuje na vyšší mobilitu práce a obecněji i vyšší migraci v US než v EU. Mobilita finančního kapitálu je v současných rozvinutých ekonomikách velmi vysoká. Zamítnutí kontroly nad toky kapitálu bylo prvním krokem k monetární integraci. Druhým takovým krokem bylo vytvoření Evropského monetárního institutu (předchůdce ECB) v lednu 1994 a třetím krokem bylo neodvolatelné zafixování měnových kurzů k prvnímu lednu 1999.

Nicméně velmi důležitým indikátorem je spíše mobilita fyzického kapitálu než mobilita finančního kapitálu. Feldstein a Horioka (1980) představují empirický výskyt v korelaci mezi domácím úsporami a domácími investicemi, která je větší u rozvinutějších zemí než u zemí méně rozvinutých. Mobilita fyzického kapitálu je vždy větší v rámci jedné země než napříč ekonomikami z důvodu absence měnového rizika, podobné regulace či národní zvyklosti apod.

Ovšem, ale existují území, kde ani společná měna nezajišťuje dostatečnou mobilitu fyzického kapitálu (jih Itálie, sever Anglie, západní Virginie v USA, ...). Důvodem existence těchto problémů jsou dlouhé periody, které jsou nutné k instalaci fyzického kapitálu.

Základním předpokladem úspěšného založení měnové zóny je předpoklad o strnulosti mezd a cen v krátkém období a zároveň o flexibilitě mezd a cen v dlouhém období. Samozřejmě se intenzita krátkodobé strnulosti liší v jednotlivých ekonomikách. V některých oblastech je dokonce tak nízká, že eliminuje vůbec možnosti měnových kurzů stabilizovat agregátní poptávku.

Dá se konstatovat, že v současné teorii i praxi měnových zón se objevuje výraznější pesimismus týkající se existence měnové zóny na bázi základních historických pravidel měnových zón. Nicméně jmenujme základní přínosy existence měnové zóny, resp. přínosy členství ekonomiky v této měnové zóně.

Za prvé, posuny agregátní poptávky jsou symetrické ve všech zemích, nicméně jsou symetričtější v rámci měnové zóny. Bayoumi a Taylor (1995) tvrdí, že v takové měnové zóně se dá předpokládat stabilnější vývoj reálného měnového kurzu. Za druhé, kritika Mundellovy teorie vyzdvihuje fakt, kdy rychle rostoucí země se setkávají s problémy v obchodní bilanci (kvůli velmi rychle rostoucím importům). Nicméně empirické údaje nepotvrzují takovou kritiku. Ze zprávy European Commission (1990) není patrná žádná vazba mezi reálnou depreciací a ekonomickým růstem. Krugman (1989) konstatuje, že rychle rostoucí ekonomiky mají mnohem vyšší elasticitu importů než pomalu rostoucí ekonomiky. Navíc pro rychle rostoucí ekonomiky platí, že jejich elasticita exportu je vyšší než elasticita importu. Podle těchto údajů rychle rostoucí ekonomiky zvyšují své exporty stejně rychle jako své importy a není tedy důvod pro jakýkoliv pohyb měnového kurzu z důvodu obavy a omezení hospodářského růstu. Druhý argument, který bývá používán pro vysvětlení nedostatku korelace mezi růstem a změnou reálného měnového kurzu je skutečnost, že v rychle rostoucích ekonomikách je mnohem vyšší produktivita práce.

De Grauwe (1997) dodává, že za předpokladu nulového měnového rizika vysoký příliv kapitálu z pomalu rostoucích ekonomik vyrovnává deficit běžného účtu rychle rostoucí ekonomiky. Pokud je takový přístup správný, pak pro rychle rostoucí ekonomiky nehrozí žádné riziko v přístupu do měnové unie.

Další kritika teorie optimálních měnových zón vyplývá z myšlenky, kdy by měnový kurz nemusel být efektivním nástrojem vyrovnání asymetrické agregátní poptávky. Jinými slovy, že existují jiné nástroje, které mohou takového účelu dosáhnout než změny měnového kurzu. De Grauwe (1997) ukazuje na nesprávnost takové úvahy. Přestože existují způsoby, jak dosáhnout požadovaného stavu, funkce měnového kurzu je výjimečná a velmi dynamická v takové situaci. Objevují názory a pochyby, že ztráta možností měnového kurzu může být velmi nákladná.

V další literatuře Kydlant a Prescott (1977), resp. Barro a Gordon (1983) je důležitým faktorem, možnost použití měnového kurzu diskrečním způsobem. Například devalvace bývá ekonomickými agenty zapracována do očekávání, což snižuje její účinnost v budoucnosti. Dále změny nominálního měnového kurzu vedou pouze k dočasným změnám reálného měnového kurzu. Tyto změny navíc závisejí na míře otevřenosti samotné ekonomiky. Na základě možností efektivní devalvace jako velmi výjimečné situace, se náklady na ztrátu funkcí měnového kurzu jeví jako menší než v tradičním pojetí.

McKinnon (1963) dodává, že čím otevřenější ekonomika, tím menší náklady jsou pozorovatelné při vstupu země do měnové zóny, resp. při ztrátě funkcionalit měnového kurzu. Alternativní fiskální nástroje řízení platební bilance jsou u otevřených ekonomik vždy méně nákladné než u ekonomik uzavřených - Krugman (1990). Jakmile je stanoven jako základní cíl měnové unie cíl inflační stability, velmi otevřené ekonomiky jsou nejlepšími kandidáty na členství v měnové unii.

Masson a Taylor (1993) provedli výzkum, kde konstatují, že všechny ekonomiky EU vykazují vysoký stupeň otevřenosti, zatímco EU jako celek je velmi uzavřenou ekonomikou.

Rozšířením teorie optimálních zón o mikroekonomickou oblast musíme výčet výhod doplnit o eliminaci transakčních nákladů a o eliminaci měnového rizika. Přínos eliminace transakčních nákladů je zřejmý, zatímco

přínos eliminace kurzového rizika je záporný. Pro riziko averzní manažery a *stakeholdery* je eliminace měnového rizika *welfare lost*. Nicméně De Grauwe (1997) na empirických datech nepotvrzuje přímý vztah mezi bohatstvím společnosti (ekonomickým růstem) a měnovým rizikem.

Benefity měnové zóny se zvyšují s mírou otevřenosti ekonomiky. Čím více transakcí pozorujeme v dané ekonomice, tím větší úsporu nákladů existence měnové optimální zóny můžeme očekávat. Je tedy zásadní otázkou, jak s intenzitou otevřenosti ekonomiky se mění optimální časový okamžik vstupu otevřené ekonomiky do měnové unie.

Z keynesovského pohledu jsou náklady vstupu do měnové zóny vždy větší než z pohledu monetaristického. Keynesovci předpokládají větší stnulost mezd a cen v krátkém období, což přisuzuje měnovému kurzu významnější funkce pro stimulaci výstupu, zatímco monetaristé měnový kurz v rámci hospodářské politiky odmítají. Keynesovci tedy vždy budou požadovat větší přesah přínosů nad náklady než monetaristé.

Problémy důvěryhodnosti plynoucí ze závazků týkajících se měnových kurzů

Základním problémem, kterému čelí měnová zóna, je důvěryhodnost (kredibilita). Náklady na desinflační politiku jsou v měnové zóně mnohem nižší, pokud měnová autorita (centrální banka) je schopna deklarovat cenovou stabilitu co nejvěrohodněji. Za takových předpokladů je možné provést proces transformace na výhodnější krátkodobou Phillipsovu křivku a zajistit nižší inflační očekávání.

Konvergence inflačních očekávání v celé měnové unii a stabilita měnového kurzu jsou nezbytnou podmínkou pro úspěšnou měnovou zónu. V případě EMS (European Monetary System), který nikdy nebyl kompletní měnovou zónou, musely národní autority ERM (Exchange Rate Mechanism) prokázat odhodlaný veřejný závazek fixovat své měnové kurzy. Jakmile míry inflace v celé měnové unii nekonvergovaly, fixace nominálních měnových kurzů jednoduše způsobila nepřetržitou změnu reálných měnových kurzů.

Důvěryhodnost fixace měnových kurzů je problémem všech ukotvených systémů měnového kurzu, a je zřejmým důvodem zamítnutí nástrojů měnového kurzu na základě *cost-benefit* analýzy. Ekonomičtí agenti jsou si vědomi, že v budoucnosti může nastat situace, kdy změna v měnovém kurzu by minimalizovala „vyčišťovací“ náklady pro ekonomiku, což vede k pobídce pro autoritu odmítnout své závazky. Samotný problém důvěryhodnosti může být vyřešen pouze, pokud autority jsou schopné přesvědčit spekulanty, že jejich jediným cílem je udržet fixní měnový mechanismus za každou cenu (nezávisle na nákladnosti této strategie).

Dále s přihlédnutím k Barro-Gordonově analýze (1983) odlišení vládní reputace od způsobu jakým je autorita interpretována ekonomickými agenty může podkopat důvěryhodnost závazků s měnovým kurzem. Backus a Driffill (1985) dodávají, že pokud země preferující vyšší inflaci a zároveň fixuje svůj kurz se zemí s nižší inflací, objeví se závažné problémy s důvěryhodností ve společnou měnu.

Samotná fixace měnového kurzu není schopna zajistit obnovení plné důvěry pro měnovou zónu jako celek. Takové důsledky jsou způsobené potenciálním přínosem z odmítnutí závazků a devalvace.

Barro-Gordonův model rozšířený o racionální očekávání rozvíjí hypotézu o automatickém čištění inflačních očekávání a tedy nemožnost existence desinflace. Takové úvahy by vedly k úplnému kolapsu monetárního systému. Jak je tedy ovšem možné, že systém ERM, navzdory problémům s důvěryhodností plnil své funkce a předurčil vznik Evropské měnové unie (EMU)?

V rámci ERM byl takový problém s důvěryhodností částečně obcházený. Široké rozmezí fluktuace v ERM vzhledem k úzkému rozmezí fluktuace o +1 % a o -1 % v Bretton - Woodsském systému umožnilo zemím s vyšší inflací měnit měnový kurz o malé podíly, bez rizika hrožících spekulativních útoků.

Přestože některé problémy (např. Itálie v roce 1992) byly na základě tohoto systému neřešitelné, tento systém výrazně přispěl k udržení samotného ERM.

V současnosti, kdy se mění závěry modelů na základě problémů s kredibilitou, docházíme k závěrům, že země s vyšší inflací, za podmínky fixace měnového kurzu, čelí odlišným pobídkám než země proklamující redukci inflace. Jakmile jsou náklady devalvace než náklady změny prohlášené cílové míry inflace, pak fixace měnového kurzu vede k nižší míře inflace než alternativní politika, která proklamuje devalvací měnového kurzu - Giavazzi, Giovannini (1989), Giavazzi a Pagano (1989).

Takové uvažování je schopno vysvětlit překonání problémů v ERM a ustanovení EMU. Fixace měnového kurzu uvalila na země s preferencí vysoké míry inflace dodatečnou disciplínu. U těchto zemí vždy hrozila velká ztráta důvěryhodnosti. ERM systém v první fázi (před rokem 1982) nevyžadoval tak silnou disciplínu. Francie a Itálie devalvovaly pravidelně své měny do poloviny 80. let, a neúspěšně se pokoušely získat standard inflační důvěryhodnosti, který mělo Německo. Od té doby obě země zavádějí striktnější politiku vzhledem k neplnění svých závazků i za cenu akceptace vyšších měr nezaměstnanosti. Giavazzi a Spaventa (1990) potvrzují empiricky takový vývoj v daných ekonomikách.

Chování měnového kurzu v prostředí podmínek měnové zóny. Základní model flukтуаčního pásma

Od kolapsu Bretton-Woodského systému v 70-tých letech hlavní světové měny nebyly oficiálně ukotveny. Tyto měny byly ponechány v režimu *floatingu* více či méně volně dosud nejdéle v historii. Mnoho centrálních bank menších států přijalo politiku ukotvení měnového kurzu k hlavním světovým měnám. Navíc byl v evropském prostoru zavedený mechanismus ERM Evropského měnového systému ukotvující měny v Evropské unii navzájem v rámci schváleného pásma. Cílové pásmo je rozsah, v jehož rámci může autorita nechat měnový kurz volně se pohybovat. Samotné ERM je příkladem multilaterálního cílového pásma.

Nejlepší příklady jednoduchého cílového pásma se objevily v severských ekonomikách Evropy. Základním modelem je jednoduchý Krugmanův model – Krugman (1991), který předpokládá spojitý čas a aplikuje metody stochastického kalkulu k odvození řešení pro samotný měnový kurz. Předpokládáme monetární model měnového kurzu s flexibilními cenami, kde okamžitě dochází nastolování rovnováhy, jak na trhu aktiv, tak na trhu komodit. Zmíněné vyjadřuje následující rovnice.

$$\begin{aligned} [1] \quad & s = f + \lambda E(ds)/dt \\ [2] \quad & df = \mu dt + \sigma dz \end{aligned}$$

První rovnice reprezentuje monetární model měnového kurzu s flexibilní cenou ve spojitém čase. Všechny ekonomické fundamenty jsou zahrnuty v proměnné f (peněžní nabídka, nominální důchod). Druhá rovnice vypovídá o nekonečně malé změně v f , která je rovna známé deterministické komponentě, která je rovna zvýšení času a driftového faktoru μ a čistě náhodné komponenty dz snížené o hodnotu své směrodatné odchylky σ . Proces z můžeme částečně považovat za stochastický proces (Wienerův či Brownův).

Za předpokladu *floatingu*, autorita neintervenuje na měnovém trhu a upravuje f pouze na hranicích cílového pásma s cílem udržet s v rámci tohoto pásma. Očekávána míra depreciace musí být nulová a z první rovnice vyplýne, že

$$[3] \quad s = f.$$

V rámci cílové zóny, pokud měnový kurz přesáhne s_{max} či s_{min} je všemi předpokládáno, že měnově politická autorita musí intervenovat. Pokud má být cílová zóna důvěryhodná a trhy věří, že intervence splní požadované funkce, poté takové předpoklady vychýlí řešení modelu.

Itoova věta (výklad volně sleduje Sarno a Taylor (2002)):

Předpokládáme Brownův pohyb ve formě:

$$[4] \quad f(t) = \mu t + \sigma z(t)$$

, kde z je standardní Wienerův proces. Hodnota f je poté rovna v čase t deterministické trendové části μt , která kumuluje drift v procesu a čistě náhodné části σz . Klíčové vlastnosti standardního Wienerova procesu jako z jsou, že je spojitý a s nepřekrývajícími se přírůstky, které jsou navíc nezávislé jeden na druhém, a kde navíc platí, že přírůstky procesu jsou s normálním rozložením s nulovou střední hodnotou a s rozptylem ve výši vzdálenosti v mezi přírůstky čase.

$$[5] \quad z(t_2) - z(t_1) \sim N[0, (t_2 - t_1)].$$

Prakticky z předchozích dvou rovnic jsme schopni odvodit rozložení přírůstků v f :

$$[6] \quad f(t_2) - f(t_1) \sim N[\mu(t_2 - t_1), \sigma^2(t_2 - t_1)].$$

První rovnice kapitoly bývá obvykle diferencovatelná do formy:

$$[7] \quad df(t) = \mu dt + \sigma dz(t)$$

, což je analogii náhodné procházky ve spojitém čase. Za povšimnutí stojí f , kdy $E(df) = \mu dt$, protože jak $f_{t_2} - f_{t_1}$ se přibližuje k df , t_2 se přibližuje k t_1 , a $E(dz) = 0$.

Takovýto proces ve spojitém čase nabízí několik důležitých vlastností. Například:

$$[8] \quad (df)^2 = \mu^2(dt)^2 + \sigma^2 df^2 + 2\mu\sigma(dz)(dt).$$

Pokud je, jak $(dt)^2$ tak $(dz)(dt)$ infinitezimální, pak je s určitým nadhledem stanovujeme rovné nule. Úhrn $(df)^2$ nicméně nemůže být rovný nule, protože má nenulovou očekávanou hodnotu (na základě rovnice [6]. Rozptyl přírůstku z v časovém intervalu dt je tedy:

$$[9] \quad E(df)^2 = \sigma^2 dt.$$

Přestože $(df)^2$ je získané na základě dvou infinitezimálních hodnot, je jeho očekávaná hodnota nenulová, protože v případě j se jedná o stochastický proces, který má nenulový druhý moment.

Nejdůležitějším poznatkem stochastického kalkulu je podle Ito (1951) následující. Předpokládejme spojitou dvakrát derivovatelnou funkci Brownova pohybu f , $g(f)$. Poté, když se zamyslíme nad Taylorovým rozvojem funkce g okolo bodu f_1 , získáme:

$$[10] \quad g(f) = g(f_1) + g'(f_1)(f - f_1) + \frac{1}{2}g''(f_1)(f - f_1)^2 + \frac{1}{3!}g'''(f_1)(f - f_1)^3 + \dots$$

Dále pokud předpokládáme následující limitu:

$$[11] \quad \lim_{f_1 \rightarrow f} [g(f) - g(f_1)] = dg = g'df + \frac{1}{2}g''(df)^2 + \frac{1}{3!}g'''(df)^3 + \dots$$

, pak odvozujeme, že $(df)^2$ je nenulové, protože sledujeme nenulové očekávání. Hodnoty df vyšších řádů mohou být nulové, jakmile jsou výsledkem infinitesimálních hodnot. Z předchozího je zřejmé, že df sleduje normální rozdělení a tedy, že momenty normálního rozdělení nad druhým momentem jsou nulové. Tedy platí, že:

$$[12] \quad dg = g'df + \frac{1}{2}g''(df)^2.$$

Předchozí rovnice je Itoova věta. Taková jednoduchý předpis má velmi důležité dopady. Mimo jiné nám tento výraz pomůže najít řešení cílového pásma měnového kurzu v obecném modelu.

Vyřešení problému flukтуаčního pásma

Díky samotné Itoově formuli jsme schopni řešit soustavu rovnic flukтуаčního pásma.

$$[13] \quad s = f + \lambda E(ds)/dt$$

$$[14] \quad df = \mu dt + \sigma dz$$

Prvním krokem je předpoklad, kdy $s=g(f)$, kde g je dvakrát diferenciovatelná funkce výrazu f . Poté díky Itoově větě platí:

$$[15] \quad ds = g'df + \frac{1}{2}g''(df)^2.$$

Pokud uvažujeme očekávání z předchozích výrazů, pak transformujeme výraz na:

$$[16] \quad \frac{E(ds)}{dt} = g'\mu + \frac{\sigma^2}{2}g''$$

, kdy pokud tento výraz vložíme do předpisu pro měnový kurz, pak:

$$[17] \quad s = f + \lambda \left(g'\mu + \frac{\sigma^2}{2}g'' \right).$$

Což je diferenciální rovnice druhého řádu, jejíž obecné řešení je následující.

$$[18] \quad s = f + M \exp(\zeta_1 f) + N \exp(\zeta_2 f).$$

Kde ζ_2 a ζ_2 jsou kořeny kvadratické rovnice:

$$[19] \quad \zeta^2 \lambda \frac{\sigma^2}{2} + \zeta \lambda \mu - 1 = 0.$$

A kde M a N jsou konstanty odvozené od podmínek omezení samotného modelu. Abychom tato řešení získali, musíme použít *smooth-pasting conditions*. Tyto podmínky předpokládají, že měnový kurz se, jak k horní tak k dolní hranici flukтуаčního pásma vyvíjí „hladce“. Takový důsledek je velmi intuitivní. Jakmile by tedy tento předpoklad nebyl splněný, poté by jednoduše hodnota měnového kurzu narazila do hranice flukтуаčního pásma a investoři by měli jasný signál o budoucím chování měnově-politické autority o tendenci k návratu hodnoty měnového kurzu do samotné měnové zóny.

Obchodníci očekávající toto chování budou usilovat o optimální hodnotu své pozice na trhu aktiva. Například při znehodnocení měny budou obchodníci nakupovat měnu u hranice samotného flukтуаčního pásma. Nicméně takovým zásahem se hodnota měnového kurzu stává méně citlivá na změny ekonomických fundamentů, z důvodu blízkosti samotné hodnoty na hranici flukтуаčního pásma. Předchozí platí za podmínky, že f_l a f_u jsou definovány jako úroveň fundamentů odpovídající dolní a horní hodnotě měnového kurzu flukтуаčního pásma.

Dále uvažujeme, co se stane, pokud měnově politická autorita intervenuje například u horní hranice flukтуаčního pásma s cílem revalvovat měnový kurz. Konkrétně uvažujeme bod f^* v blízkosti f_u , kde očekáváme snížení nominální peněžní zásoby, což vyvolá snížení hodnoty f o Δf . Centrální autorita doufá, že hodnota měnového kurzu bude v takovém případě rovna:

$$[20] \quad s = g(f^*) = g(f^* - \Delta f).$$

V takovém případě mohou účastníci trhu v případě přibližování hodnoty měnového kurzu k horní hranici flukтуаčního pásma realizovat bezrizikový obchod. Arbitrážní příležitosti jsou eliminovány tehdy a jen tehdy, když je předem veřejně známý rozsah intervence (Δf), a když platí pro tento trh hypotéza efektivnosti trhu.

Dále předpokládáme, že intervence neprobíhá v diskrétním, ale ve spojitém prostředí. Tedy, že autorita provádí intervenci fundamenty f^u tak, aby měnový kurz s se neměnil diskrétně, ale aby se měnil spojitě (infinitesimalně) a navíc dostatečně tak, aby se hodnota kurzu udržela v rámci flukтуаčního pásma. Formálně předpokládáme jakoukoliv minimální změnu Δf . Úpravou předchozího výrazu získáme následující:

$$[21] \quad \lim_{\Delta f \rightarrow 0} \frac{g(f^*) - g(f^* - \Delta f)}{\Delta f} = 0.$$

Což je okrajové podmínka první derivace $g(f)$, resp. vyhlazující podmínka

$$[22] \quad g'(f^u) = 0$$

Zde jsme využili poznatku o rovnosti f^* a f^u za předpokladu intervence ve spojitém prostředí. Další vyhlazující podmínka je poté definována jako:

$$[23] \quad g'(f^l) = 0.$$

Díky těmto dvěma podmínkám jsme schopni získat kompletní řešení modelu.

$$[24] \quad s = f + \lambda \mu + A \exp(\zeta_1 f) + B \exp(\zeta_2 f)$$

$$[25] \quad A = \frac{\lambda \sigma^2}{2\omega} [\exp(\zeta_2 f^l) - \exp(\zeta_2 f^u)] \zeta_2 < 0$$

$$[26] \quad B = \frac{\lambda \sigma^2}{2\omega} [\exp(\zeta_1 f^u) - \exp(\zeta_1 f^l)] \zeta_1 > 0$$

$$[27] \quad \omega = \exp(\zeta_1 f^u + \zeta_2 f^l) - \exp(\zeta_1 f^l + \zeta_2 f^u) > 0$$

$$[28] \quad \zeta_{1,2} = -\frac{\mu}{\sigma^2} \pm \sqrt{\frac{\mu^2}{\sigma^4} + \frac{2}{\lambda \sigma^2}}$$

Zmíněný sofistikovaný postup vede k závěru, že věrohodně konstituované flukтуаční pásmo vede k lepším výsledkům rozptylu měnového kurzu než samotný volný *floating*. Ekonomové zde ovšem argumentují typickými projevy *honeymoon effect*.

Závěr

V tomto příspěvku jsme představili základní výhody a nevýhody fixního a flexibilního režimu měnového kurzu. Je zřejmé, že velmi užitečný režim měnového kurzu bude vždy určitou kombinací vlastností flexibilního a fixního režimu. Směr, kterým se režim řízení měnového kurzu nakonec ustanoví, bývá především ovlivněn způsobem ekonomického myšlení v dané historické etapě (především politickoekonomické nazírání reality).

Obecná diskuze, která provází tento článek, je vedena názorem o užitečnějším využívání vlastností režimu fixního kurzu. Především jde o eliminaci devizových spekulací, které podle názoru autorů nemohou být produktivní.

Diskuze je vedena také s ohledem na nejvíce diskutovanou problematiku měnových kurzů, na problematiku existence a udržitelnosti měnových zón. V rámci diskuze jsou také zmíněné základní problémy související se vstupem nové země do měnové zóny, stejně jako podmínky a faktory optimálního fungování měnové zóny. Těmito faktory jsou reálné a nominální rigidity, mobilita faktorů, včetně rozlišení finančního a fyzického kapitálu, šoky agregátní poptávky, agregátní nabídky a šoky v nominálním a v reálném produktu, a nakonec i dopady různých řešení fiskálních problémů u jednotlivých členů měnové zóny aj.

Literatura

- Backus, D., Driffill, J. (1985). *Inflation and Reputation*. American Economic Review.
- Barro, R., Gordon, D. (1983). *Rules, Discretion and Reputation in a Model of Monetary Policy*. Journal of Monetary Economics.
- Boyer, R. S. (1978). *Financial Policies in an Open Economy*. Economica.
- Bruno, M., Sachs, J. (1985). *Economics of Worldwide Stagflation*. Blackwell.
- Calmforce, L., Driffills, J. (1988). *Bargaining Structure. Corporatism and Macroeconomic Performance*. Economic Policy.
- Currie, D. (1992). *European Monetary Union: Institutional Structure and Economic Performance*. Economic Journal.
- De Grauwe, P. (1975). *Conditions for Monetary Integration. A Geometric Interpretation*. Weltwirtschaftliches Archiv.
- De Grauwe, P. (1990). *The Cost of Disinflation and the European Monetary System*. Open Economies Review.
- De Grauwe, P. (1997). *The Economics of Monetary Integration*. Oxford University Press.
- Dornbusch, R. (1988). *The European Monetary System, the Dollar and the Yen*. Cambridge University Press.
- Eichengreen, B. (1990). *One Money for Europe? Lessons from the US Currency Union*. Economic Policy.
- European Commission (1990). *One Market, One Money: An Evaluation of the Potential Benefits nad Costs of Forming an Economic and Monetary Union*. European Economy.
- Feldstain, M., Horioka, C. (1980). *Domestic Saving and International Capital Flows*. Economic Journal.
- Friedman, M. (1953). *The Case for flexible Exchange Rates*. University of Chicago Press.
- Garber, P. M., Svenson L. E. O. (1995). *The Operation and Collapse of Fixed Exchange Rate Regimes*. Handbook of International Economics.
- Genberg, H. (1989). *Exchange Rates Management and Macroeconomic Policy: A National Perspective*. Scandinavian Journal of Economics.
- Giavazzi, F. (1989). *The European Monetary System: Lessons from Europe and Perspectives in Europe*. Economic and Social Review.
- Giavazzi, F., Giovannini, A. (1989). *Monetary Policy Interactions under Managed Exchange Rates*. Economica.
- Giavazzi, F., Pagano, M. (1988). *The Advantage of Tying One's Hand: EMS discipline and Central Bank Credibility*. European Economic Review.
- Giavazzi, F., Pagano, M. (1989). *Confidence Crises and Public Debt Management*. Centre for Economic Policy Research.
- Giavazzi, F., Spaventa, L. (1990). *The "News" EMS*. Longman.
- Grilli, V. (1989). *Seigniorage in Europe*. Cambridge University Press.
- Ito, K. (1951). *On Stochastic Differential Equations*. Memoirs of the American Mathematical Society.
- Kenen, P. (1969). *The Theory of Optimum Currency Areas: An Eclectic View*. University of Chicago Press.

- Krugman, P. R. (1989). *Differences in Income Elasticities and Trends in Real Exchange Rates*. European Economic Review.
- Krugman, P. R. (1991). *Target Zones and Exchange Rates Dynamics*. Quarterly Journal of Economics.
- Kydland, F., Prescott, E. (1977). *Rules rather than Discretion: The Inconsistency of Optimal Currency Plans*. Journal of Political Economy.
- Kydland, F., Prescott, E. (1980).
- Masson, P. R., Taylor, M. P. (1993). *Currency Unions: A survey of the Issues*. Cambridge University Press.
- McKinnon, R. I. (1963). *Optimum Currency Areas*. American Economic Review.
- Mundell, R. A. (1961). *A Theory of Optimum Currency Areas*. American Economic Review.
- Nurkse, R. (1944). *International Currency Experience: Lessons of the Interwar Period*. League of Nations.
- Parkin, M. (1978). *A Comparison of Alternative Techniques of Monetary Control under Rational Expectations*. Manchester School.
- Persson, T., Tabeľiny, G. (1990). *Political Economics and Macroeconomic Policy*. Handbook of Macroeconomics.
- Poole, W. (1970). *Optimal Choice of Monetary Policy Instruments in a Simple Stochastic Macro Model*. Quarterly Journal of Economics.
- Rogoff, K. (1985). *Can Exchange Rate predictability be achieved without Monetary Convergence?* European Economic Review.
- Sarno, L., Taylor, M. P., (2002). *The Economics of Exchange Rates*. Cambridge University Press.
- Turnovsky, S. J. (1976). *The Relative Stability of Alternative Exchange Rate Systems in the Presence of Random Disturbances*. Journal of Money, Credit and Banking.
- Williamson, J. (1985). *The Exchange Rate System*. Policy Analyses in International Economic Series.
- Williamson, J., Miller M. H. (1987). *Targets and Indicators: A Blueprint for the International Coordination of Economic Policy*. Institute for International Economics.

Znárodnění a politické vystupování Bohumila Laušmana

Jan Makovský, Petr Makovský³

Príspevok popisuje hospodárskopolitické kroky významného politika sociálné- demokratické strany Bohumila Laušmana po osvození v roce 1945. Text je súčasťou širšej pripravovanej štúdie.

Postupnými kroky nastala otázka znárodnění

Na osvobozeném slovenském území se ustanovila vláda Národní fronty Čechů a Slováků, která přijala dne 5. dubna 1945 v Košicích nový vládní program. Celá vláda Národní fronty byla značně levicová, předválečné pravicové strany byly zakázány, a tak neexistovala reálná opozice, což nahrávalo snadnějšímu prosazení hospodářských a jiných změn. Znárodnění bylo sice zásadním požadavkem domácího i zahraničního odboje, ale v programu se o něm díky zásahu komunistů skoro nepíše a je jedině zásluhou sociálního demokrata Václava Majera, že se v něm vyskytuje alespoň velmi obecná a neurčitá formulace: „*Postavit celý peněžní a úvěrový systém, klíčové podniky průmyslové, pojišťovnictví, přírodní a energetické zdroje pod všeobecné státní vedení*“ (Kuklík, 2010).

Bohumil Laušman získal v této vládě křeslo ministra průmyslu a značně silnou pozici v ní získali komunisté. Sociální demokraté viděli v krizi 30. let, po níž došlo k vzestupu militantních fašistických režimů v Německu a Itálii aj., totální selhání životaschopnosti kapitalismu. Na druhé straně stálo zřízení socialismu reprezentované vítězstvím Sovětského svazu v Druhé světové válce a všechny strany tak v této době vystupovaly značně prosovětsky. Československo potřebovalo sociální jistoty a jejich garantem měl být stát ovládající v dalekosáhlé míře hospodářství republiky (Kaplan, 1968). Cílem Bohumila Laušmana a sociálních demokratů byl socialismus, proto museli vystupovat důsledně při plnění svých závazků, aby v hospodářství nedošlo ke stejné situaci jako při vzniku První československé republiky v letech 1918–1920. Kuklík (2010) popisuje, jak Ve svém programu ze

³ Text vznikl s přispěním vědecko-výzkumného záměru IGA2 FPH VŠE v Praze „Národní a firemní konkurenceschopnost z pohledu endogenních teorií růstu“.

dne 1. dubna 1918 stanovila Československá strana socialistická cestu k převzetí klíčových hospodářských odvětví státem masivně podporovanou radikalizovaným dělnictvem.

Existovaly dvě varianty: evoluční demokratická a revoluční násilná inspirovaná ruskými bolševiky. V této otázce převládly evoluční snahy, které byly nicméně postupně rozmělněny pravicovými stranami tak, že k dalekosáhlému znárodnění nedošlo.

Bohumil Laušman se stal v poválečné době oblíbeným politikem. Lidé obdivovali jeho hrdinství za války a taktéž si dokázal získávat příznivce svým řečnickým talentem, který uplatňoval hlavně na svých inspekčních cestách po Československu a při projevech, jak v tisku, tak v rozhlasu. Ihned po osvobození se však ministr ještě příliš neprojevoval, nejdříve bylo nutné obnovit postavení sociální demokracie, její orgány a fungování a dále se musel zorientovat ve svém novém úřadě na ministerstvu průmyslu, který přijal dne 14. května 1945 (*Právo lidu*, 16. května 1945).

Jeho projevy se zatím týkaly hlavně války, nového politického uspořádání, dosazování národních správ do podniků Němců, Maďarů, kolaborantů a zrádců a jako nový ministr začal dělníky žádat, aby tehdejší mluvou „roztočili kola“, tj. vrátili se do práce a začali obnovovat válečnou výrobu a devastaci poničený průmysl, čímž se snažil maximálně stabilizovat společnost a hospodářství v poválečné atmosféře (*Právo lidu*, 14. května 1945; 16. května 1945). Po osvobození celé země totiž muselo ministerstvo průmyslu rychle převádět výrobu z válečné na mírovou ekonomiku. Bylo potřeba opravit tovární zařízení, zajistit těžbu nerostných surovin a logistiku, dostat do továren dělníky, obnovit pracovní morálku a naplno začít s hospodářskou obnovou republiky. Zmíněné cíle se staly prvořadým posláním ve společenském dění. Laušmanovou silnou devizou také bylo, že jednal s dělníky jako se sobě rovnými a při rozhovorech s nimi říkal přesně to, co chtěli slyšet. V časech, kdy byla republika hospodářsky rozvrácena, jim populisticky sliboval, že jakmile se situace stabilizuje, nastane blahobyt pro nejširší lidové vrstvy (*Právo lidu*, 20. května 1945).

První fáze revoluce se nesla v národním duchu, když byli z průmyslových podniků, bank a dolů vyhnáni jejich předchozí němečtí a maďarští majitelé, potažmo zrádci a kolaboranti. Dělníci ustanovili v podnicích závodní rady a de facto tak začali řídit dané podniky sami. V tomto stavu bylo potřeba, aby ministerstvo průmyslu získalo nad těmito podniky kontrolu, proto vzešel v platnost dne 19. května 1945 Dekret prezidenta republiky o národní správě č. 5/1945 Sb. Tento dekret sice dosadil státní vedení v hospodářských podnicích a bankách, avšak nijak neřešil vlastnické poměry v těchto podnicích (Růžička, 1963).

Systém národních správ ve spolupráci se závodními radami byl pro Laušmana zatím nezbytným provizoriem, a tudíž předstupněm nastávající hospodářské změny. Ministr průmyslu po vyhlášení národních správ neočekával v průmyslu jiný vývoj než konfiskaci nebo znárodnění. Jako první se tak začal ke znárodnění, jako dalšímu nezbytnému revolučnímu kroku, vyjadřovat k širšímu publiku při svých inspekčních cestách už dne 6. června a 10. června 1945 v Plzni a v Hradci Králové, i když v tuto chvíli hovořil o znárodnění spíše z národního hlediska (*Právo lidu*, 13. června 1945). Postupně však ministr průmyslu docházel k závěru, že bude potřeba znárodnit všechn velký a klíčový průmysl. Ke změně jeho názoru, že je potřeba tento akt provést ihned ještě před svoláním Prozatímního národního shromáždění, přispěly kromě kladných postojů prezidenta Edvarda Beneše vůči věci i deputace energetiků, havířů a zástupců textilního průmyslu, které dorazily na ministerstvo průmyslu už v květnu 1945 a podaly mu návrhy na znárodnění svých odvětví připravené za období protektorátní illegality, třetí deputace textiláků dokonce dorazila s návrhem zestátnění textilního průmyslu připraveném v koncentračním táboře (Laušman, 1953).

Laušman tehdy jako první pochopil, že pro znárodnění jsou vlastně nejen politické kruhy, nýbrž i široké lidové vrstvy, a proto se o něj začal široce prosazovat. Také však dokázal domyslet akt znárodnění jako propagandistický nástroj. Přece jenom se tehdejší doba ohledně politické propagandy tolik nelišila od té dnešní. Na rok 1946 byly vyhlášeny volby do zákonodárního sboru Národního shromáždění. Sociální demokraté potřebovali získat voliče a propagace znárodnění, po kterém začal radikalizovaný národ volat, byla tomu nejlepší možnou cestou. Vedle výše zmíněných důvodů však existovaly i důvody věcné. Laušman a sociální demokraté viděli ve znárodnění předně cestu na obnovení válkou poničeného průmyslu, protože nebylo možné podniky obnovovat a dotovat ze státních prostředků ve prospěch kapitalistů (Kaplan, 1968).

I ostatní strany musely reagovat na zvýšené tendence volání lidu skrze různé rezoluce a petice. Národní socialisté byli pro znárodnění, i když zpočátku jej vnímali hlavně jako věc národního významu. Díky rostoucí popularitě znárodnění mezi širším obyvatelstvem se proti znárodnění nepostavily ani strany podporující soukromé podnikání, tedy slovenští demokraté a lidovci. Proces se urychlil. O postoji tehdejší KSČ více v následující kapitole.

Vztah sociálních demokratů a komunistů v počátcích znárodnovací akce

Sociální demokraté se však ani při této situaci neopovážili přijít s požadavkem znárodnění samostatně. Jednotlivé strany a instituce měly totiž ohledně znárodnění rozdílné představy. Důležitým milníkem se tak stala dohoda sociálních demokratů, komunistů a národních socialistů ze dne 8. června 1945 o vytvoření tzv.

socialistického bloku, ve kterém hledaly dané strany společnou cestu k řešení hospodářských a sociálních otázek. Na úkor lidovců a slovenských demokratů tak vzniklo většinové uskupení, které mělo sílu prosadit důležité dekryty ve vládě (Kuklík, 2010). Sociální demokraté byli v té době velmi vázáni na komunisty. Bohumil Laušman prosazoval domluvu s komunisty díky jeho vidění jednotné socialistické strany. Tato jeho vize se zatím zhmotnila pouze na Slovensku, kde byla sociálně demokratická strana sloučena s komunistickou stranou. Laušman v této době věřil komunistům, že stejně jako on demokraticky směřují socialismu. Předseda strany a zároveň předseda vlády Zdeněk Fierlinger prosazoval ještě intenzivnější spolupráci s KSČ. Laušman sice prohlašoval, že je strana jednotná, pravda však byla poněkud odlišná. Strana se rozdělila ve svém působení na dvě frakce. První již zmíněná frakce zastávala hledisko nutné součinnosti s komunisty, do této skupiny patřil i Bohumil Laušman a tato frakce v daném momentě ovládala stranu. Na druhém pólu stála skupina kolem ministra výživy Václava Majera, která kritizovala úzkou spolupráci s komunisty a viděla sociální demokracii jako samostatně a svébytně vystupující politickou stranu, avšak i Majer byl pro znárodnění, i když jej zejména ohledně formy a rozsahu jako ministr výživy vnímal jinak (Hlušíčková, 1982).

Bohumil Laušman však zpočátku vystupoval proti komunistickým zájmům tím, že začal propagovat a iniciovat přípravy znárodnění. Komunistické vedení totiž nebylo otázky znárodnění od počátku tak úplně nakloněno. Klement Gottwald dokonce Laušmanovi vzkázal po předsedovi Ústředního svazu československého průmyslu Milanovi Reimannovi, že všeobecné znárodnění „je dnes šílenstvím“ (Laušman, 1953) Laušmanovi šlo o to, aby znárodnění bylo přesně provedeno v rozměrech stanovených zákonem a pokud se nejednalo vyloženě o majetek zrádců a kolaborantů, tak za náhradu. Tímto krokem chtěl stabilizovat průmysl a celkově i společnost.

Zatímco komunisté chtěli nejdříve jen prosadit národní správy a až poté postupně znárodnovat. Podle Karla Kaplana tak činili, protože se obávali, že by se proti znárodnění zvedla fronta odpůrců nebo že by mohlo dojít k odtržení komunistů od lidu (Kaplan, 1968).

V druhé polovině června svolala národohospodářská komise (dále v textu NHK) sociální demokracie schůze NHK socialistického bloku, kde se strany bloku domluvily na hospodářské spolupráci a následně pověřily NHK KSČ vypracováním jednotného hospodářského programu, protože měla dokonalejší organizační strukturu než komise sociálních demokratů. V tomto návrhu programu vypracovaném komunisty se však znárodnění ještě neuvádělo (Kaplan, 1968). Sociální demokraté v NHK socialistického bloku vedení Vojtěchem Erbanem chtěli na další schůzi znárodnění provést okamžitě. Komunistický postup změnil až postoj prezidenta Beneše, který oznámil, že je dekret o znárodnění ochoten podepsat ještě před svoláním Prozatímního národního shromáždění. Až poté komunisté změnili dosavadní vyčkávací taktiku a na konferenci NHK politických stran socialistického bloku, která se sešla dne 4. července 1945 v Jihlavě, byl vyhlášen program jednotné politiky bloku, v němž se objevil jako základní kámen požadavek znárodnění (Růžičková, 1963).

Bohumil Laušman se na konci června ve svých projevech v rozhlasu a posléze v tisku opětovně snažil aktivizovat dělníky do práce, vychvaloval vzestup pracovní morálky a informoval veřejnost o pracích na znárodnění v socialistickém bloku (Právo lidu, 22. června 1945). Vzhledem k tomu, že se znárodnění mělo uskutečnit na půdě ministerstva průmyslu, ministr úřadu mu byl značně nakloněn a v československé společnosti potažmo politické scéně se vůči němu nevytvořila výrazná opozice, tak netrvalo dlouho a došlo na další logický postup. Bohumil Laušman vyhlásil i přes počáteční výhrady komunistů a se souhlasem vedení sociální demokracie přípravy osnovy dekretu v ministerstvu za oficiálně zahájené (Právo lidu, 12. července 1945).

K tomuto rozhodnutí přispěl zajisté i úspěch, který ministr slavil v souvislosti s projevy ohledně znárodnění všeho velkého průmyslu při své třídní cestě na Ostravsko (Právo lidu, 11. července 1945.) Až poté, co Laušman začal rozsáhle hovořit a iniciovat přípravy znárodnění v ministerstvu průmyslu, vystoupil Klement Gottwald na manifestaci v Krči a vyhlásil znárodnění i komunistickou optikou za přední úkol revoluce (Kaplan, 1968).

Vyhlášení zahájení práce na osnově dekretu nebylo jenom plané prohlášení, a tak netrvalo dlouho a došlo k první zahajující schůzi Ústřední pracovní komise pro znárodnění na půdě ministerstva průmyslu dne 18. července 1945, které předsedal Laušman. Nelze však říci, že by Laušmana k tomuto kroku donutily petice zástupců závodních rad strojírenských podniků v Praze a dolů severočeské uhelné pánve žádající okamžité znárodnění z 3. a 9. července 1945 tak jak tvrdí Karel Růžička (Růžička, 1963). Bohumil Laušman tak činil z vlastního přesvědčení, kdy podchytil správně poválečnou dobu jako příhodný moment pro rozsáhlé znárodnění, který se již nemusel nikdy opakovat. Jako důkaz oprávněnosti tohoto Laušmanova přesvědčení lze doložit i snahy o znárodnění akce např. ve Francii či Anglii, kde se postupnými kroky nepovedlo provést znárodnění ve větší míře. Proto bylo nutno znárodnění provést co nejrychleji, dokud k němu existovala společenská vůle a politické proudy mu byly nakloněny. Na této poradě Bohumil Laušman pronesl důležitý průvodní projev, který si ve stručnosti shrneme.

Znárodnit zestátněním se mělo pět celostátně klíčových odvětví průmyslu. Jednalo se o těžký a klíčový průmysl (např. chemický, kovodělný, zbrojní průmysl), energetické zdroje, těžbu nerostů a nerostná bohatství. Bylo-li by to potřeba i další důležité podniky. I když to nespadlo do Laušmanovy gesce, taký tímto svým projevem jako první vznesl požadavek na kompletní znárodnění v bankovníctví a pojišťovníctví, protože kdyby

peněžnictví zůstalo v soukromých rukách, tak by v součinnosti s ním nemohl fungovat státní sektor. Národní archiv Praha, fond ministerstvo průmyslu 1945–1950, inventární číslo 3593, karton 669 vypovídá o názoru Laušmana, že bankovní oligarchii a finanční kapitál ponechaný v soukromých rukách je možné označit za „kořen zla.“ O zahájení prací na znárodnění v průmyslu a Laušmanově přístupu k znárodnění v peněžnictví Ministerstvo průmyslu informovalo veřejnost (Právo lidu, 20. července 1945). Karel Růžička účelově interpretoval, že Laušman vyhlásil znárodnění bank až pod tlakem rezolucí 20. srpna 1945, jednalo se však až o jeden z dalších Laušmanových projevů k znárodnění peněžnictví (Růžička, 1963).

Ministr průmyslu si hospodářství představoval jako smíšené se silnou rolí znárodněného průmyslu, středně velké podniky měly být združstevněny a malé ponechány soukromníkům. V tomto ohledu tak působil ještě radikálněji, než se později ustanovilo v konkrétní verzi osnovy znárodnovacího dekretu. Laušman také nabádal, že se musí pro zestátnění postupovat důsledně, cílevědomě a výrazně neustupovat v jeho prosazení. Národní archiv Praha, f. MP 1945–1950, inv. č. 3593, kart. 669 cituje, že Bohumil Laušman na schůzi prohlásil: „*Kdybychom nechali těžký průmysl v rukou soukromého kapitálu, nevyhneme se tomu, že by v něm (...) vyrostla zprvu hospodářská a sociální reakce a později ovšem i reakce politická.*“ Vyhraňoval se tak proti prvorepublikovým vládám ve spojení s výraznou pozicí bankovního kapitálu za této éry, kdy bylo nakonec prvním revolučním snahám o státní kontrolu průmyslu zamezeno. Nakonec podal ministr průmyslu organizační informace o složení ústřední komise, ve které se mimo odborných zástupců průmyslu, Ústřední rady odborů, hospodářských organizací aj., objevili i členové všech politických stran.

Ministr průmyslu nebyl ekonomem a v hospodářských otázkách se podrobně neorientoval. Obklopil se proto podobně uvažujícími sociálně demokratickými odborníky, z nichž můžeme jmenovat ministrova osobního tajemníka a vedoucího sekretariátu Vojtu Erbanu, ekonoma Karla Maiwalda či právního poradce Františka Trnce (Kuklík, 2010). Ohledně propagandy pomáhal Laušmanovi Oldřich Berger, který mimo jiné později vydal publikaci „Velké dílo“ oslavující Laušmana (Berger, 1946) a znárodnění. Ovšem ne všichni sociální demokraté souhlasili s glorifikováním rozsáhlého znárodnění. Obzvláště proti se stavěl významný prvorepublikový národohospodář Josef Macek, který nespátkoval ve znárodnění lék na hospodářské obtíže a z osobního hlediska považoval Laušmana za „ctížádostivého demagoga“ a alkoholika (Horák, 2012). Odpůrci znárodnění ale vůči Laušmanově skupině ve straně neměli jinou možnost než zaujmout maximálně defenzivní a vnitřně odmítavé stanovisko, jelikož byly tyto názory podporovány prokomunistickým vedením a Laušman měl též významnou pozici ve stranickém tiskovém orgánu *Právu lidu*, jehož obnovu ihned po osvobození zajistil a ze kterého vycházela významná propaganda znárodnovací akce, které se jen tak někdo neodvážil postavit.

Laušman a jeho skupina vystupovali radikálně pro prosazení celé věci hlavně z těchto důvodů: Díky prosazení rychlého rozsáhlého znárodnění získají sympatie národa a posílí pozici partaje a vedle toho viděli ve znárodnění cestu k prosazení socialistické společnosti a stabilizaci hospodářství.

Bohumil Laušman v poúnorovém exilu obviňoval komunisty ze snahy znárodnit a vyvlastňovat skrze národní správy, jak by se jim zachtělo (Laušman, 1953). Byla to však jenom snaha o očistění svého jména, takže v roce 1945 obhajoval v tisku myšlenku socialistické jednoty a vychvaloval si dobrou spolupráci s komunisty v socialistickém bloku, kde byly dle jeho slov obě dvě strany v zásadě zajedno v hospodářských otázkách (Právo lidu, 11. července 1945). V této době tak prosazoval s komunisty úzkou spolupráci i přes své samostatné kroky činěné ohledně znárodnění, protože vnímal, že by sociální demokraté sami nebyli s to znárodnění v dané šíři prosadit.

Laušmanovy projevy během příprav dekretu v ministerstvu průmyslu

V ministerstvu průmyslu započaly práce na přípravě znárodnovacího dekretu. Zástupci v jednotlivých subkomisích pro daná průmyslová odvětví připravovali odborné návrhy, které poté zasílali do ústřední komise, která jejich návrhy revidovala do konkrétního znění osnovy. V této komisi se sešly osoby zastupující různé politické strany, společenské proudy a odborníci, výsledná osnova tak vznikla z průsečíku těchto názorů. Dne 25. srpna 1945 se podařilo připravit první verzi osnovy dekretu pro znárodnění průmyslu (Kaplan, 1968).

Díky tomu, že práce na osnově nebyla nijak prezentována a začaly se objevovat obavy ze strany zahraniční diplomacie ohledně ztráty svých podniků či podílů v nich a také obavy různých společenských vrstev ohledně znárodnění, tak svolal ministr Laušman na ministerstvo průmyslu dne 3. srpna 1945 tiskovou konferenci, kde obeznámil novináře s dosavadní prací. Zejména vysvětlil, jak znárodnění uspokojí dělnické požadavky a na druhé straně, jak neohrozí malé a střední podniky či zájmy zahraničních investorů.

Oproti skeptickým názorům, že znárodnění nijak nevyřeší hospodářskou situaci a spíše jí přitíží, vystupoval Laušman s marxistickým tvrzením, že když budou dělníci pracovat sami na sebe a ne na své „velkokapitalistické kapitány“, tak se uplatní princip osobní iniciativy, dělníci budou podávat mnohem lepší pracovní výkony a tím poroste i národní hospodářství. Ve svém projevu také ministr sliboval malým a středním podnikatelům a místním samosprávám, že se jich znárodnění týkat nebude (Právo lidu, 5. srpna 1945). V tomto ohledu se snažil zamezit

případné vlně nesouhlasu s rozsáhlou znárodnovací akcí ze strany soukromého sektoru a ohledně samospráv neřikal Laušman pravdu, protože se jich mělo do budoucna dotknout odebrání energetických podniků.

Na závěr Laušman fabuloval i ohledně toho, když říkal, že je osnova dekretu připravena, protože byla připravena až přibližně o 12 dní později. Ze strany soukromého sektoru se však ozývaly jenom ojedinělé výhrady a zahraniční investoři byli Laušmanem ujištěni, že za ztráty svých investic získají přiměřenou náhradu. Hlavním cílem ministerských projevů tak bylo korigovat revolucí rozbourané dělnictvo, které v četných rezolucích a peticích žádalo někdy až neuskutečnitelný rozsah znárodnění, tak aby se podařilo dosáhnout znárodnění umírněnou demokratickou cestou.

Podobně jako Laušman mírnila příliš radikální požadavky dělnictva i Ústřední rada odborů, která Laušmana v jeho činnosti podporovala a později začala organizovat lidové akce v jednotné hnutí za znárodnění. Následně odboráři svolali na 23. srpna 1945 do Lucerny manifestační akci závodních rad, kam byli pozváni zástupci všech politických stran, aby se vyjádřili postoj svých stran ke znárodnění (*Právo lidu*, 5. srpna 1945).

Bohumil Laušman nejdříve ve svém projevu představil publiku osnovu dekretu, tedy otázky rozsahu znárodnění, určení náhrady, vyhlášení zestátněných podniků aj. a dále děkoval zástupcům odborů a prezidentu E. Benešovi za podporu. S prezidentem se Laušman dostával sice ohledně této hospodářské problematiky do sporu, protože ten na rozdíl od něj zpočátku prosazoval postupné řešení podle získaných zkušeností, ale ministr si vždy vážil jeho podpory, bez které by nebylo možné celé znárodnění v dané šíři uskutečnit. Podle Laušmanových slov však prezident Beneš později uznal, že bylo dobře, když se celá věc prosadila naráz a v rozhovoru s ním nakonec dodal: „*Alespoň je pokoj*“ (Laušman, 1953).

Laušman poté přišel se zásadním prohlášením, že prezident podepíše znárodnovací dekrety do 20. září 1945 a poté již nehodlá další dekrety podepisovat. Tím však postavil, vzhledem k tomu, že osnova dekretu ještě ani neprošla připomínkovým řízením a jednáním ve vládě, ostatní politické strany před hotovou věcí a do značného časového presu. V další částisvého projevu prohlásil ministr, že ještě nikde nepřijali tak rozsáhlé znárodnění, avšak v tomto ohledu nesmí zaměstnanci lidové „usnout na vavřínech“ a myslet si, že přijetí samotného aktu bude již dalšího dne znamenat ráj. Bude totiž potřeba tvrdě pracovat po další minimálně dva roky, aby zestátněný sektor dosáhl kýžených výsledků (*Právo lidu*, 25. srpna 1945).

Na závěr svého projevu žádal Laušman o zachování přízně a podpory. Laušman prohlásil: „*Věrnost za věrnost. Konečně vyslovuji hlubokou víru, že přijde den, kdy společně si řekneme: dobrý boj jsme bojovali, vítězství je naše.*“

V tomto svém projevu opětovně ministr průmyslu dokázal, že chce prosadit jednorázové a spěšné východisko pro znárodnění, které by zamezilo spekulacím a do poválečné ekonomiky přineslo co nejdříve stabilitu. Dekrety měly být posledním vládním zákonem revoluční povahy, tedy značnou historickou událostí, za jejíhož garanta se Laušman považoval. V neposlední řadě slibovat, že se do dvou let znárodněný sektor osvědčí, bylo také nepravděpodobné tvrzení, vezmeme-li v potaz nestabilní politickou a špatnou hospodářskou situaci v Evropě. Na manifestaci se na nátlak Laušmana a odborů vyjádřily ke znárodnění kladně zástupci všech politických stran, i když zatím neměli možnost si danou osnovu prostudovat a vznést proti ní připomínky. Díky rozdílným názorům na rozsah, tempo a formu znárodnění zejména u lidovců a demokratů bylo však jasné, že dosavadní hladký vývoj přípravy znárodnění v průmyslu bude brzy narušen jejich výhradami a námitkami k osnově „za zavřenými dveřmi“ ve vládě (Kaplan, 1968).

Někdy v polovině srpna odeslala Ústřední komise rámcový návrh osnovy dekretu k meziministerskému připomínkovému řízení. Dne 30. srpna 1945 ukončila Ústřední komise svou práci zasedáním, na které pronesli projevy její členové a všichni vyjádřili svoji podporu pro znárodnění. Důležité je pro budoucí vývoj zdůraznit i kladný proslov generálního tajemníka lidové strany Červenky ke znárodnění (Berger, 1946). Generální tajemník Červenka pravil, že jeho strana upřímně vítá uskutečnění postátnovacího programu, které bylo dávným požadavkem jeho strany. Ze závěrečného projevu ministra průmyslu vyplývá, že díky podpoře odborů, lidu a politických stran již považuje znárodnění, tak jak ho stanovila osnova za hotovou věc, proto nechal ustanovit zvláštní odbor pro provedení vlastního zestátnění (Berger, 1946).

Ve svých dalších srpnových projevech ministr Laušman i nadále požadoval znárodnění bank jako předpoklad pro úspěšný chod zestátněného průmyslu a bylo tak potřeba, jelikož ministerstvo financí v čele se slovenským demokratem Vavro Šrobárem v této otázce nevyvinulo žádnou iniciativu. Tato iniciativa však vzešla od sociálních demokratů a komunistů a legislativní návrh na znárodnění bank tak připravila tzv. Hospodářská rada (Lhota, 1987). Ohledně znárodnění v průmyslu se situace ve vládě začala komplikovat a začínalo být jasné, že vláda nestihne dekrety projednat a přijmout do 20. září 1945. Spontánní nadšení širokých lidových vrstev se měnilo ve zklamání a rozhořčení. B. Laušman musel díky tomu, že sám přišel s konečným datem podepsáním dekretu, mírnit a uklidňovat obyvatelstvo.

Ministrovy projevy na pozadí vládní rozpravy

Laušman sice obhajoval i nadále rozsáhlé znárodnění, ale hlavně vyzdvihoval jeho demokratický a nenásilný charakter, proto také vyzýval ve svých projevech zaměstnance továren, aby byli trpěliví, nedemonstrovali a nestávkovali, což by se na produkci průmyslu projevilo mnohem více negativně než dosavadní vleklost jednání. Dále uklidňoval občany, že záležitost tak dalekosáhlého rozsahu se musí provést sice rychle, ale důsledně a dokonale, aby mohl průmysl prosperovat, a vláda proto na řešení problému usilovně pracuje (Berger, 1946).

Vláda se zabývala řešením znárodnovacích dekretů na většině ze svých schůzí již od 13. září 1945, nicméně se projevil rozdílný názor některých politických proudů na rozsah, formu a tempo znárodnění. Laušman sice prohlašoval, že ohledně zásadních otázek na znárodnění průmyslu panuje ve vládě shoda a že zpomalení přijetí bylo zapříčiněno též rozšířením osnovy dekretu o další průmyslová odvětví a přípravou zestátnění bank a pojišťoven, ohledně něhož bylo (v případě bank) nebo bude v brzké době (v případě pojišťoven) ve vládě docíleno dohody (*Právo lidu*, 23. září 1945). Jenomže skutečnost byla odlišná, protože se ve vládě jednoduše zatím o bankách a pojišťovnách nejednalo. Laušman v souvislosti se soukromým sektorem zdůrazňoval, že se někteří podnikatelé chtěli dát do služeb znárodněného průmyslu jako ředitelé. Ze zahraničí měli mít sociální demokraté podporu od britských a francouzských socialistů. Laušman prohlásil: „*Vůdce francouzských socialistů Leon Blum nám opět napsal, že co můžeme udělat dnes, nemáme odkládat na zítřek.*“ (*Právo lidu*, 24. září 1945).

Dne 1. října 1945 odcestoval Bohumil Laušman s vládní delegací do Bratislavy, kde měli se Slovenskou národní radou projednat sporné body v osnově znárodnění průmyslu. Laušman v tisku reflektoval tuto událost slovy, že bylo dosaženo maximální shody, i když měli slovenští demokraté i nadále k některým bodům výhrady, které sice nerespektoval jako socialista, ale respektoval je jako demokrat (*Právo lidu*, 4. října 1945). Také zmínil, že mohutná demonstrace za znárodnění, která proběhla v Bratislavě dne 2. října 1945 a rezoluce závodních rad z celého Slovenska dokládají, že Slováci jsou pro znárodnění. A posledně apeloval na některé činitele, že by měli domyslet, že průmysl v provizorním stadiu národních správ na vleklost jednání zcela zásadně doplácí (*Právo lidu*, 4. října 1945). Snažil se tak navodit dojem, že je pro znárodnění většina slovenského národa a že by měli slovenští demokraté ustoupit ze svých negativních postojů vůči osnovám dekretů a neprodlužovat tak jednání o znárodnění ve vládě.

V těchto i dalších svých projevech Bohumil Laušman neříkal celou pravdu ohledně příprav znárodnění ve vládě, jelikož vládní jednání neprobíhala hladce, nýbrž docházelo ke značným názorovým nesrovnalostem, které se jenom těžce překonávaly. Politicky působil na obyvatelstvo, umírňoval lidovou radikalitu, držel tak zaměstnance v továrnách, aby nedošlo k nežádoucím stávkám, demonstracím či násilnostem a snažil se tak v tisku získávat vládě čas na konečné projednání znárodnovacích dekretů.

Laušmanův itinerář

Na závěr této kapitoly bychom se ještě podívali na Laušmanovy inspekční cesty po republice v souvislosti se znárodněním. Cestoval tak již od začátku června až do poloviny října, tedy i během přípravy znárodnovacích dekretů ve vládě. Těchto cest využíval ministr průmyslu nejenom k představování vládního programu a kontroly rozvíjejících se průmyslových podniků, ale též i pro reprezentaci strany v souvislosti s jejím širokým postavením ke znárodnění, jeho cesty se tak značně kryly s tradičními sociálně demokratickými regiony.

Těmito regiony byly Plzeňsko, Ostravsko, Pardubicko a Olomoucko. V Plzni se ministr průmyslu poprvé vyjádřil, že podniky pod národní správou budou zestátněny. V Ostravě zmiňoval prvořadou roli regionu v hospodářském životě republiky. Nejčastěji Laušman dojížděl na rodné Pardubicko, kde byl celkem čtyřikrát a objížděl zde i malé neprůmyslové obce jako byly například Luže, Vítějoves, Polička nebo rodný Žumberk, kde přejmenovali náměstí na Laušmanovo. Celkem uskutečnil Laušman 15 cest po výše zmíněných regionech a dalších důležitých průmyslových centrech země. Jediným sociálně demokratickým regionem, který ministr průmyslu během příprav znárodnění nenavštívil, bylo Olomoucko. Více viz. tabulku 1. (níže). O Laušmanově třídení cestě na Ostravsko se zmiňuje právo lidu ze dne 11. července 1945, avšak přesně neurčuje, ve kterých dnech ministr průmyslu tento region navštívil. Od tohoto data se též Laušman vyjadřuje o znárodnění na většině svých cest.

Tabulka 1 Přehled Laušmanových cest (zdroj: *Právo lidu* 1945)

Datum 1945	region/obec	poznámka
3. 6.	Plzeň	návštěva Škodových závodů, projev za znárodnění průmyslu v Národních správách
10. 6.	Hradec Králové	projev za znárodnění průmyslu v Národních správách
21. 6.	Kolín	manifestace pracujících lidu, prohlídka elektrárny
26. 6.	Turnov	prohlídka kamenářských závodů
27. 6.	Železný Brod, Semily	návštěva sklářských závodů
11. 7.	Ostrava	politický projev ke spolupráci s KSČ, návštěva vítkovických oceláren, projevy ke znárodnění
12. 7.	Duchcov	návštěva továren porcelánového průmyslu
15. 7.	Pardubice Žumberk	účast na manifestaci župního sjezdu, projev k přejmenování náměstí na Laušmanovo v Žumberku
5. 8.	Skuteč a Polička	informace o průběhu prací za znárodnění
19. 8.	Chrudim	účast na dožínkách
22. 8.	Luže	projev k pracovní morálce dělníků
1. 9.	Kadaň	získání čestného občanství
15. 9.	Slezsko	manifestační projev pro připojení Kladka k ČSR
26. 9.	Smečno (Kladensko)	účast na pohřbu zavalených horníků
7. 10.	Vítějoves (Poličko)	odhalení památníku osvobození
14. 10.	Brno	projev ke znárodnění

1. Seznam použitých pramenů

- Národní archiv Praha, fond ministerstvo průmyslu 1945–1950, inventární číslo 3593, karton 669. Zápis ze zasedání Ústřední komise pro znárodnění dne 18. července 1945.
- Národní archiv Praha, fond Klement Gottwald, inventární číslo xxx, karton 138. Zápisy ze zasedání první československé vlády Zdeňka Fierlingera.
- Studijní a vědecká knihovna Hradec Králové, signatura II-54 680/1945/5-12, *Právo lidu: Ústřední deník Československé sociální demokracie*, ročník 1945.

2. Seznam použité literatury

- BERGER, Oldřich, *Velké dílo, Hospodářsko-politický profil československého znárodnění*, Praha 1946.
- BUREŠOVÁ, Jana – TRAPL, Miloš. *Bohumil Laušman, Proměny života sociálně demokratického politika s nástupem komunistické moci v Československu*, Olomouc 2009.
- HLUŠIČKOVÁ, R. (ed.) a kol., *Znárodnění 1945, I. svazek*, Praha 1982.
- HORÁK, Pavel, *Bohumil Laušman, Politický životopis, Riskantní hry sociálně demokratického lidra*, Praha 2012.
- KAPLAN, K., *Dasverhängnisvolle Bündnis, Unterwanderung, Gleichschaltung und Vernichtung der Tschechoslowakischen Sozialdemokratie 1944–1954*, Wuppertal 1984.
- KAPLAN, Karel (ed.) – JECH, Karel (ed.), *Dekrety prezidenta republiky 1940 – 1945, část I./II., dokumenty*, Brno 1995.
- KAPLAN, K., *Znárodnění a socialismus*, Praha 1968.
- KUKLÍK, Jan, *Znárodněné Československo: Od znárodnění k privatizaci – státní zásahy do vlastnických a majetkových práv v Československu a jinde v Evropě*, Praha 2010.
- LAUŠMAN, B., *Co jsem viděl v Sovětském svazu*, Londýn 1943.
- LAUŠMAN, Bohumil, *Kdo byl vinen?*, Vídeň 1953.
- LAUŠMAN, B., *Moskva včera a dnes*, Londýn 1943.
- LAUŠMAN, B., *Řeknu Pravdu*, Praha 1947.

15. LAUŠMAN, B., *Výstavba osvobozené republiky: Projev přednesený dne 21. října 1945 na 20. manifestačním sjezdu československé sociální demokracie v Praze*. Praha 1946.
16. LAUŠMAN, B., *Znárodnění bank, pojišťoven, nerostného bohatství, energetických zdrojů a průmyslu*, Praha 1945.
17. LHOTA, Václav, *Znárodnění v Československu*, Praha 1987.
18. RŮŽIČKA, Karel, *ROH v boji za rozšíření moci dělnické třídy*. Praha 1963.
19. ŠOLC, Jiří, *Útěky a návraty Bohumila Laušmana, Osud českého politika*, Praha 2008.
20. VOŠAHLÍKOVÁ, Pavla, *Československá sociální demokracie a Národní fronta*, Praha 1985.

Kompenzace amortizace lidského kapitálu ve služebních poměrech vojenských systémem sociálního zabezpečení

Jaroslav Šetek

Pro služební poměry vojenské je maximální věková hranice pro odchod do starobního důchodu v 65 letech, v civilních služebních poměrech maximálně do 70 let. Zároveň je v České republice záměr prodlužovat věkovou hranici pro odchod do starobního důchodu (65–67 let po roce 2035). Již věková hranice v 65 letech je pro některé profese z vojenských služebních poměrů z důvodu rychlejší amortizaci lidského kapitálu nepřijatelné. Proto by měly být nastoleny ekonomicky efektivní systémy sociálního zabezpečení pro dřívější ukončení vojenského služebního poměru některých systemizovaných funkcí.

Úvod – služební poměr vojenský v legislativě zaměstnaneckých vztahů

Vstup platnosti zákona o státní službě od 1. ledna 2015 znamená v České republice rozšíření ze dvou na tři formy regulací zaměstnaneckých vztahů a trhu práce:

1. Podle Zákoníku práce - Zákon č. 262/2006 Sb.; spadající do oblasti soukromého práva.
2. Podle legislativy o služebních poměrech příslušníků ozbrojených sil (Zákon č. 221/1999 Sb., o vojácích) a bezpečnostních sborů (Zákon č. 361/2003 Sb., o služebním poměru příslušníků bezpečnostních sborů); spadající do oblasti veřejného práva; lze hovořit o služebním poměru vojenském, neboť v armádě, policii a v dalších bezpečnostních složkách státu se jedná o vojensky organizované sbory.
3. Podle Zákona o státní službě – Zákon č. 234/2014 Sb.; spadající do oblasti veřejného práva; lze hovořit o služebním poměru civilním.

Každá z výše uvedených legislativních norem určitým způsobem respektuje amortizaci lidského kapitálu. Nejvíce tomu je u norem služebních poměrů vojenských. Avšak ne vždy tomu tak je z hlediska ekonomické efektivnosti pro stát. Zároveň je zřejmé, že poslání některých profesí by si vyžádalo z hlediska efektivnosti pro stát, ale i z etických aspektů zavedení služebních poměrů vojenských s respektováním vyšší amortizace lidského kapitálu. Typickými profesemi jsou zdravotníci záchranáři.

Výchozí filozofie

V souvislosti s pojmem lidský kapitál je v současné době stále častěji diskutováno o rozvoji lidského kapitálu, resp. investicích do lidského kapitálu ve vztahu k výkonnosti, či konkurenceschopnosti firmy.

Ve své podstatě lidský kapitál, chápáný jako rozdílné vybavení lidských zdrojů (podle biologické a psychologické typologie osobnosti, zdravotního stavu, dosaženého vzdělání, kvalifikace), je schopen přinášet důchod ze zaměstnaneckých vztahů prostřednictvím mezd a platů v produktivním věku, popřípadě i prostřednictvím transferů v poproduktivním – seniorském věku. Stejně jako u věcného kapitálu hovořit i o amortizaci lidského kapitálu, to je ztracení hodnoty tvořivé schopnosti člověka. Formy této amortizace jsou rovněž fyzické a morální. Fyzické jsou provázány zejména přirozenými (stárnutí...) a patologickými (nemoc, invalidita...) sociálními událostmi. Zatímco morální jsou projevem neschopnosti některých sociálních skupin přizpůsobit se tendrům inovací plynoucích z vědeckotechnického rozvoje.

Pomyslně je amortizace lidského kapitálu vyjádřena mírou odpisů, z čehož vyplývá při určitém stupni (aspekt času zaměstnání v určitém oboru, trvalá ztráta pracovních schopností) nárok na penzi. Míra opotřebení lidského

kapitálu akceleruje zejména ve služebních poměrech vojenských. Důvodem k tomu jsou převážně "negativní" zvláštnosti služby v ozbrojených složkách státu v demokratickém politickém systému, a tím i rychlejší amortizace jejich lidského kapitálu. To se projevuje v oblastech základních lidských práv a svobod, politických práv, sociálně-pracovních, trestně právních, ale i zvýšených stresogenních faktorů při zvýšeném riziku ohrožení života a vyšší náchylnosti k syndromu vyhoření. Některé činnosti profesí v armádě a bezpečnostních sborech se tak označují jako extrémní.

Zahraníční zkušenosti z prostoru Evropské unie a NATO s amortizací lidského kapitálu ve vojenských služebních poměrech

Příslušníci ozbrojených sil a bezpečnostních sborů jsou ve všech členských státech Evropské unie a NATO jsou považováni za zvláštní kategorii státních zaměstnanců. Proto se na tyto skupiny obyvatelstva vztahují některá zvláštní pravidla v rámci systému sociálního zabezpečení. Tento systém deklaruje vyšší standardy oproti „civilnímu sektoru“ – tedy zaměstnaneckému vztahu na bázi pracovního poměru. Systém sociálního zabezpečení příslušníků ozbrojených sil je plně v působnosti politické reprezentace každého státu. Velitelství NATO nestanovují svým členům a budoucím potenciálním kandidátům žádné závazné normy jakým způsobem realizovat systém výluhových náležitostí.[1]

Služební poměr v ozbrojených silách a bezpečnostních sborech představuje v tomto prostoru smluvní vztah mezi státem a fyzickou osobou. Výsluhové náležitosti tak garantují vojákům a příslušníkům bezpečnostních sborů určité sociální jistoty za dobu služby, a to s přihlédnutím k zájmům potřeb pro zajištění obranyschopnosti a bezpečnosti státu. Zároveň je služební poměr spojen s řadou omezení a povinností, které v civilním sektoru neexistují. [1]

Přiznání výluhových příspěvků – uznání amortizace lidského kapitálu

Co do své podstaty jsou výsluhové náležitosti zejména profesním „invalidním“ důchodem. Kompenzují pokles výdělku v důsledku amortizace lidského kapitálu jako projev dočasného nebo trvalého snížení pracovní kvalifikace po ukončení služebního poměru. V podmínkách České republiky se však staly hlavním konkurenčním nástrojem mezi služebními poměry v ozbrojených silách a bezpečnostních sborech. Z pohledu politiky zaměstnanosti tak přestaly plnit její regulační nástroj. [2]

Výsluhový příspěvek představuje opakovatelnou finanční dávku, která se vyplácí příjemcům měsíčně z rozpočtů ministerstva obrany, vnitra a spravedlnosti po ukončení služebního poměru v minimální délce 15 let. Z hlediska ekonomických a sociálních aspektů plní institut příspěvku několik funkcí – regulační (zejména v oblasti politiky zaměstnanosti), kompenzační, sociální apod.. Co do své podstaty je zejména profesním „invalidním“ důchodem, neboť nahrazuje amortizaci lidského kapitálu poklesem výdělku v důsledku dočasného nebo trvalého snížení pracovní kvalifikace po ukončení služebního poměru. Navíc na základě provedených sociologických výzkumů v České republice i v zahraničí je prokázáno, že v podmínkách služebního poměru se příslušníci zpravidla „opotřebovávají“ rychleji (důsledkem fyzické zátěže a stresogenních faktorů) oproti podmínkám pracovního poměru. Z tohoto důvodu má příspěvek motivovat příslušníky k dobrovolnému odchodu ze služebního poměru v okamžiku dosažení věku, který je možno považovat za hraniční pro setrvání v přímém výkonu služby. Zvláště při prodlužování věkové hranice pro odchod do starobního důchodu by bylo neetické, kdyby např. příslušník po 30 letech služby (zhruba ve věku 50 – 55 let) byl propuštěn bez patřičných finančních kompenzací pro nevyhovující zdravotní, fyzické a další požadavky výkonu služby. [2]

Ve všech zemích NATO a Evropské unie je deklarován systém výluhových náležitostí příslušníků ozbrojených složek státu za stanovenou dobu služebního poměru. Zároveň je legislativně chráněno to, aby start v civilní profesní dráze důsledkem amortizace lidského kapitálu během služby neznamenal sociální úpadek vysloužilců. Z hlediska délky služby má výše výměry příspěvku značný význam. Je-li příliš nízká, ztrácí výsluhový příspěvek regulační funkci a poskytování příspěvku za službu se může jevit jako zbytečné. Je-li stanovena příliš vysokou částkou, příslušníci jsou motivováni k odchodu ještě před dosažením přiměřeného věku, čímž se porušuje zásada profesního „invalidního“ důchodu. [1]

Doba 15 let služebního poměru pro přiznání příspěvku je v současnosti pro příslušníky armády a bezpečnostních sborů stejná. Zásadně rozdílná je procentní výměra z průměrného měsíčního hrubého platu ve prospěch příslušníků bezpečnostních sborů (např. za 15 let služby v armádě 5 %, zatímco v bezpečnostních sborech 20 %). Na základě srovnání výluhových náležitostí podle výše zmíněných zákonů lze poukázat na neadekvátnost pro příslušníky bezpečnostních sborů. Ta je důsledkem chybného nastavení této doby, a to již v předchozí legislativní úpravě (zákon č. 186/1992 Sb., o služebním poměru příslušníků Policie ČR), která pro přiznání náležitosti vyžadovala pouze 10 let trvání služebního poměru. [2]

Potřeba respektu amortizace lidského kapitálu v personální výstavbě v rámci systemizovaných míst

Důsledkem nejednotné legislativy služebních poměrů a neefektivní personální politiky je mnoho systemizovaných funkcí v armádě a bezpečnostních sborech ve služebním poměru. Tím je bez sebemenší analýzy systemizovaného místa přiznán služební poměr vojenský personálu jehož účel to nevyžaduje, dochází tak neadekvátnímu přiznání amortizaci lidského kapitálu, ke které ve skutečnosti nedochází. To se následně projevuje enormním finančním zatížením personálními mandatorními výdaji zainteresovaných resortů. [3]

Z výše uvedených důvodů je vedle reformy služebních poměrů nezbytná zásadní změna v personální výstavbě. Ta by spočívala v redukci některých systemizovaných míst v rámci vojenského služebního poměru a v následném jejich převedení do civilního služebního či pracovního poměru. V armádě a bezpečnostních sborech by se jednalo zejména o systemizovaná místa, která lze personálně zabezpečit civilně služebním a pracovním poměrem, a to zejména v logistice, ekonomickém a finančním zabezpečení, personalistice, technickém zajištění, public relations apod.. [4]

Plošná daňová povinnost vůči výluhovým náležitostem – netransparentnost v amortizaci lidského kapitálu vysloužilců

Podle finančního zákonodárství jsou v České republice zdaňovány nejen příjmy z výdělečné činnosti, ale také další příjmy fyzických osob. Lze uvést ustanovení § 2 odst. 2 zákona č. 586/1992 Sb., o dani z příjmů, které stanoví: „*Poplatníci, kteří mají na území České republiky bydliště nebo se zde obvykle zdržují, mají daňovou povinnost, která se vztahuje jak na příjmy plynoucí ze zdrojů na území České republiky, tak i na příjmy plynoucí ze zdrojů v zahraničí*“. Z této zákonné povinnosti činí zákon některé výjimky, a to tím, že některé příjmy jsou od daně osvobozeny (§ 4 zmíněného zákona o dani z příjmu). Nelze popřít pravomoc státu stanovit podle rozpočtové situace, které příjmy na jakou dobu osvobodí od daně. To by bylo zcela opodstatněné pro přiznání výluhových náležitostí vysloužilcům po 1. lednu 2011. [5]

Plošné zdanění výluhových příspěvků sazbou 15 % od 1. ledna 2011, přiznaných před uvedeným termínem i po něm, se její značně chaotické. [5] Předmětem daňového zatížení by se měly stát za předpokladu, že s ostatními příjmy (podléhající dani) poživatelé přesáhne určitý násobek stanovené částky. Ta by mohla vycházet např. od minimální mzdy, jejíž výše zákonem stanovená vychází z výkonnosti ekonomiky. [6] Tím by se respektovala amortizace lidského kapitálu ve vojenských služebních poměrech.

Ústup od preference důchodových kategorií – zákonná rovnost při amortizaci lidského kapitálu

V Evropské unii se po roce 2000 jednoznačně ustupuje od preferovaných důchodových kategorií. V České republice tomu již nastalo v roce 1992. Tehdy byla zákonem č. 235/1992 Sb., o zrušení pracovních kategorií a o některých dalších změnách v sociálním zabezpečení, zrušena k 31. prosinci 1992 zařazení do tří pracovních kategorií. Zaměstnaní zařazena do I. a II. pracovní kategorie se označovala jako „zaměstnaní preferovaných kategorií“. [3]

Podstata preference spočívala v odlišných způsobech výpočtu důchodů, u zaměstnání I. pracovní kategorie též ve stanovení nižší [věkové hranice pro vznik nároku na starobní důchod](#) (tzv. zvláštní důchodový věk) oproti obecné věkové hranici. Příslušníci ve služebních poměrech vojenských (k armádě a bezpečnostním sborům) byli zařazeni do I. nebo II. pracovní kategorie. To znamenalo respektování principů „profesní invalidity“ důsledkem rychlejší amortizace lidského kapitálu a dřívější odchod do starobního důchodu. Po zrušení pracovních kategorií byla několikrát novelizována legislativa služebních poměrů pro armádu a bezpečnostní sbory. [3] Součástí novelizací bylo i finanční zajištění v rámci institutu výluhových příspěvků, které se nyní přiznávají pro příslušníky armády podle zákona č. 221/1999 Sb. o vojácích a zákona č. 361/2003 Sb. o služebním poměru příslušníků bezpečnostních sborů. [4] Přes veškeré reformy legislativy služebních poměrů se systém výluhového zabezpečení jeví jako ekonomicky neefektivní pro stát, což dokládá následující analýza.

Zvýšený zápočet odsloužené doby

Zákon č. 221/1999 Sb. o vojácích do jisté míry modifikuje zrušené pracovní kategorie, a to zvýšením zápočtu doby služby pro přiznání výluhového příspěvku v některých systemizovaných funkcích, jako je např. výkonný letec a doba služby zvláštní povahy nebo zvláštního stupně nebezpečnosti, popřípadě v zahraničních operacích. Služba výkonného letce a zvláštní povahy nebo zvláštního stupně nebezpečnosti se při výpočtu výluhového příspěvku hodnotí 1,5 násobně, v zahraničních operacích dvojnásobně. Maximální výše výluhového příspěvku může pro tyto vybrané služební kategorie činit až 60 % průměrného měsíčního hrubého platu. [2]

Podle zákona č. 361/2003 Sb. o služebním poměru příslušníků bezpečnostních sborů nelze zvýšený zápočet odsloužené doby realizovat, proto lze poukázat na určitou diskriminaci zejména pro službu v Policii ČR a Hasičském záchranném sboru. V této službě jsou rovněž kategorie, které mají obdobu jako v armádě (např. speciální zásahové jednotky, služby v zahraničních misích, pyrotechnici apod.) a systém jejich výluhových náležitostí je stejný jako pro kategorie „administrativně správní.“[4]

Potřeba rozšířit služební poměry vojenské o profese Zdravotnické záchranné služby

V souladu se zákonem č. 239/2000 Sb., o integrovaném záchranném systému je Zdravotnické záchranné služby (ZZS) jedním ze tří základních prvků integrovaného záchranného systému v České republice, kam se mj. řadí i Hasičský záchranný sbor ČR a Policie ČR. Na rozdíl od těchto dvou státem řízených bezpečnostních sborů a ozbrojených sil je provozována regionálně. To je také zřejmě jedním z hlavních důvodů, proč personál ZZS ve výkonu s charakterem extrémní profese (jako policisté, hasiči, vojáci) nemá institut služebního poměru. [7]

Na tyto profese je od roku 2011 zájem na přiznání výluhových náležitostí za minimální pracovní poměr u ZZS v minimální délce 15 let po dosažení věku 50 let. V tom lze spatřovat kombinaci pracovního poměru u ZZS s výluhovými náležitostmi ze služebního poměru. Ve své podstatě se to jeví dosti složité a neefektivní pro stát. Efektivnosti lze dosáhnout převedením vybraných profesí ZZS do služebního poměru vojenského typu. Zároveň je nezbytná reforma dosavadního systému sociálního zabezpečení pro přiznání výluhových náležitostí po 20 letech služebního poměru do jednoho zákona o služebním poměru pro ozbrojené síly, bezpečnostní sbory a ZZS. To by se následně projevilo v zesílení efektivního chodu integrovaného záchranného systému, obranyschopnosti a bezpečnosti státu. [8] Ve službě pro stát by si na trhu práce nekonkurovaly ozbrojené síly, bezpečnostní sbory a ZZS. Existovala by možnost bezproblémového přechodu patřičných profesí a přenosu zkušeností mezi složkami služebních poměrů. [9] Typickým příkladem je možnost uplatnění profesionálů ZZS ve vojenských zdravotnických zahraničních misích pod patronací NATO, OSN a OBSE a opačně. [7]

V rámci ekonomické efektivnosti a úspory veřejných výdajů by byla pro převod některých profesí ZZS do služebního poměru nebytná patřičná personální politika, která by striktně stanovila zájmová systemizovaná místa ve služebním poměru (výkonní záchranáři) a v pracovním poměru (oblast ekonomického a finančního zabezpečení, logistiky, personalistiky, technického zajištění apod.).

Závěrečné doporučení

Systém zabezpečení vysloužilců je součástí legislativy o služebních poměrech, vychází ze dvou norem – zákona č. 221/1999 Sb. o vojácích a zákona č. 361/2003 Sb. o služebních poměrech příslušníků bezpečnostních sborů. Současná verze těchto zákonů směřuje ke konkurenci mezi služebními poměry, což je značně ekonomicky neefektivní pro stát.

Z výše uvedených důvodů se jako ideální jeví systém sociálního zabezpečení vysloužilců podle jednoho zákona. Ten nemusí být součástí jednoho zákona o služebních poměrech. Postačující by bylo ve zmíněných zákonech pro ozbrojené síly a bezpečnostní sbory vypustit oblasti sociálního zabezpečení po ukončení služebního poměru. Pro tuto oblast vytvořit samostatnou legislativní normu – např. „Zákon o sociálním zabezpečení vysloužilců“ apod.

Tento zákon by měl rovněž respektovat amortizaci lidského kapitálu pro systemizovaná funkční místa ve služebních poměrech vojenského tytu. Potom celková amortizace lidského kapitálu z tohoto poměru by měla vycházet z níže uvedeného vzorce:

$\text{Amortizace lidského kapitálu} = \text{základní amortizace} + \text{preferovaná amortizace}$
--

Základní amortizace	
Preferovaná amortizace	

celková délka služebního poměru
Násobek doby služby ve vybraných

Seznam použitých zdrojů:

- [1] ŠETEK, J.: **Zabezpečení příslušníků silových resortů ve vybraných členských státech NATO a EU.** Výzkumný ústav práce a sociálních věcí, Praha, 2005, ISBN 80-87007-19-0
- [2] ŠETEK, J.: **Výsluhové příspěvky ze služebních poměrů.** Práce a sociální politika č. 11, 2010, roč. 7, s. 5, ISSN 0049-0962
- [3] ŠETEK, J.: **Reforma legislativy o služebních poměrech ozbrojených sil a bezpečnostních sborů a změna personální politiky.** Práce a sociální politika č. 2, 2011, roč. 8, s. 5, ISSN 0049-0962
- [4] ŠETEK, J.: **Nutnost reformy výluhových náležitostí.** Policista č. 2, 2011, roč. 16., ISSN 1211-7943.
- [5] ŠETEK, J.: **Zdanění výluhových příspěvků.** Práce a sociální politika č. 4, 2011, roč. 8, s. 5, ISSN 0049-0962.
- [6] ŠETEK, J.: **Zaměstnávání poživatelů výluhových příspěvků ve státní správě.** Práce a sociální politika č. 7-8, 2011, roč. 8, s. 5, ISSN 0049-0962.
- [7] ŠETEK, J.: **Možnosti zařazení personálu Zdravotnické záchranné služby do služebního poměru.** Práce a sociální politika č. 10, 2011, roč. 8, s. 4, ISSN 0049-0962
- [8] ŠETEK, J.: **Konkurence služebních poměrů na trhu práce.** Práce a sociální politika č. 1, 2011, roč. 8, s. 5, ISSN 0049-0962.
- [9] ŠETEK, J.: **Zabezpečení vysloužilců podle jednoho zákona a jedním úřadem.** Práce a sociální politika č. 5, 2011, roč. 8, s. 5, ISSN 0049-0962

Ekonomie produktivní spotřeby a hledání smyslu

Radim Valenčík⁴

Každý zlom v rozvoji teorie o společnosti, tj. každý vzestup teorie na vyšší úroveň poznání společenské reality, většinou odpovídá reálnému zlomu ve vývoji společnosti, tj. tomu, že setrvačný vývoj společnosti naráží na určité bariéry, k jejichž překonání je nutné plnější pochopení reality a to z trochu jiného úhlu, než jak to viděla stávající teorie. Podobnou změnu jak v realitě, tak i v oblasti teoretické reflexe reality patrně prožíváme právě v současné době. Jedním z významných atributů doby je změna základního paradigmatu neoklasické ekonomie, která za cílovou stránku lidského chování považuje maximalizaci užitku (ve smyslu požitků a prožitků, ve smyslu maximalizace slatí a minimalizace strastí).

Poučné je z tohoto hlediska proč a jak nahradila neoklasická teorie klasickou. Klasická teorie rozděluje společnost na třídy podle toho, co vlastní - práci (dělníci), půdu (šlechta), kapitál (kapitalisté). Popisuje vztahy mezi takto ekonomicky určenými společenskými třídami. Spotřeba dělníka je (podle klasické ekonomie) přirozeně působícími mechanismy redukována na obnovu je schopnosti pracovat. Z tohoto hlediska jsou jeho preference nevýznamné. Spotřebovává to málo, co mu umožňuje fungovat jako dělník. Jakmile došlo k podstatnému zvýšení reálných příjmů dělníků a dělnický stav se diverzifikuje na profesní skupiny, začíná hrát významnou roli volba spotřebních statků. Teorii přestává zajímat hrubé rozdělení společnosti na třídy, do popředí vystupuje otázka spotřeby, preferencí, apod. Maximalizace užitku se na dlouhou dobu stává dostatečně pregnantním vyjádřením cílového chování člověka, který vstupuje do ekonomických procesů primárně především jako spotřebitel (a teprve návazně je od jeho preferencí odvozeno to, co se bude vyrábět, resp. co on sám jako vlastník výrobních faktorů bude vyrábět).

O tom, že v současné době **roste význam produktivních aspektů spotřeby**, tj. že spotřebou dochází k obnově, navýšení, uchování, vytvoření předpokladů pro uplatnění lidského kapitálu jako stále významnějšího faktoru ekonomického růstu a tvorby bohatství, jsem psal již vícekrát. Jedná se o jeden z hlavních podnětů k tomu, abychom od neoklasické ekonomie přešli k novému paradigmatu, který pracovně nazývám ekonomikou produktivní spotřeby.

Pro znalce: Jedná se dle mého názoru o mnohem zásadnější proměnu ekonomického paradigmatu, než byl např. vznik institucionální ekonomie; ta totiž jen doplňuje neoklasické paradigma, zatímco ekonomie produktivní spotřeby přichází s paradigmaticky zásadně odlišným. Přitom - jak už to bývá - v něčem navazuje na předešlé, vrací se k reprodukčnímu pojetí ekonomického procesu (a tudíž oživuje některé neorikardiánské prvky, příp. dobře zapomenuté Neumannovy myšlenky o možnosti redukce všech statků na mezistatky). Ale to není to, o co mi dnes jde.

⁴ Text vznikl s podporou prostředků SVV na VŠFS.

Jedním z aspektů změny paradigmatu je i odlišné (teoretické) chápání toho, co je "lidské štěstí". Připomenu z nedávno napsaného shrnutí toho, co je obsaženo v naší první monografii věnované ekonomii produktivní spotřeby:

*Lidská psychika má schopnost přenést prožitek z finálního uspokojení potřeby na to, co k uspokojení potřeby vede (činnost, kterou k tomu vykonáváme, prostředky, které používáme, situace, v nichž se ocitáme). Aktuálně tedy prožíváme realitu (ve smyslu souhrnu či propojení strastí a slatí) mnohem víc či mnohem plněji, než jak to chápe neoklasický koncept maximalizace užítu (maximalizace slastí a minimalizace strastí). Pokud chceme řešit otázku "lidského štěstí" či přesněji reálného bohatství lidského života, musíme vycházet z toho, že **naše přítomné bytí je založeno na zpřítomňování minulého (prožitého) a vztahování se k budoucímu (očekávaní budoucího).***

"Maximalizace užítu" (což v případě ekonomie produktivní spotřeby není nejvhodnější vyjádření, ale s určitou výhradou ho lze použít) tedy předpokládá permanentní vytváření představy o budoucím vývoji, hledání smyslu a vztahování aktuálního jednání (i rozhodování) k budoucímu, k přesahu stávajícího (chápanému jako to, od čeho se odvozuje smysl, co je naplněním vize, perspektivy apod.).

*Z tohoto hlediska "sankcí" za porušení obecně přijatých zásad (za porušení toho, co je z výše uvedeného hlediska např. porušením úsilí směřujícího k dosažení společně sdílené vize) není trest, který je udělován v případě přistižení člověka při tomto porušení. Skutečnou sankcí je **vyprázdnění smyslu, ztráta toho, k čemu má smysl vztáhnout aktuální konání a rozhodování.***

Zdroj: <http://radimvalencik.pise.cz/2085-reformy-24-shrnuti-pro-2015-4-cast.html>

Zpřítomňování minulého a vztahování se k budoucímu jako svého druhu naplnění přítomného (prožitkového) bytí lidského štěstí je odlišné od "maximalizace užítu". Je významné tím, že **umožňuje podstatně efektivnější racionální volbu, že podporuje orientaci na produktivní charakter spotřeby** (tj. na spotřebu produktivních služeb a statků, které umožňují zvyšovat efekt produktivních služeb v oblasti nabývání, uchování a uplatnění lidských schopností).

Ale nejen to. Právě proto, že přechod k ekonomice založené na produktivních službách představuje významný zlom ve vývoji společnosti (srovnatelný s průmyslovou revolucí či patrně ještě zásadnější), získává nový koncept pojetí prožitkového bohatství člověka ještě jednu prakticky významnou aplikaci. A to aplikaci nesmírně aktuální. Orientuje totiž na pochopení toho, jak a kde se budou rodit nezbytné aktivity (společenské síly), které nezbytné změny umožní prosadit. Zasazuje podstatný kámen do mozaiky odpovědi na otázku **KDO nezbytné změny provede**, odkud ten, kdo tyto změny prosadí, vzejde, ale také odpověď na otázku, **jaká rizika pro každého jednotlivce přitom vyvstávají.**

Fenomén prožitkového "**vztahování se k budoucímu (na základě zpřítomňování minulého)**" vyžaduje neustálé překračování stávajícího horizontu vztahování. Celý život se vyrovnáváme s otázkami typu, k čemu to děláme, proč a pro koho, jaký to má smysl... V podmínkách relativně stabilního společenského vývoje (když nedochází k žádnému historickému excesu) je toto vyrovnávání spojeno s tím, že člověk získává zkušenosti, rozvíjí se jeho rodinný, profesní i společenský život a odpověď nachází bez větších problémů.

Osobní zkušenost: Někdo může říci, že k tomu nikdy nemůže dojít. Patrně mu budou oponovat ti, co prožili ona "zlatá šedesátá léta". Léta rozkvětu kultury, globálního sblížení a eliminování nepřátelství, léta důvěry ve vědu a techniku, léta postupného nabývání stále větší svobody...

Mnohem obtížnější je "udržet" orientaci na "vztahování se k budoucímu (na základě zpřítomňování minulého)" v podmínkách, kdy pokračování společenského vývoje předpokládá zlom setrvačných trendů. Vztahování se ke světu na bázi vize založené na setrvačném vidění vede ke ztrátě perspektivy a tudíž i neodvratně k vyprázdnění přítomného bytí.

V takových podmínkách hromadně dochází k následujícímu:

- Hledá se náhradní smysl, takový, který dává (samozřejmě jen zdánlivě) odpověď na všechny otázky spojené s tím, proč je doba zlá.

- K tomu je potřeba najít si svého nepřítele a začít ho nenávidět (náhražka hledání smyslu).

- K posílení prožitkových efektů se využívá vytváření skupiny utvrzujících se ve své zapouzdřenosti a omezenosti v rámci skupinové konformity.

- "Zpřítomňování minulého" (minulých prožitků jako motivující faktor) se redukuje na vyvolávání ducha minulých křivd, často kompenzujících vlastní pociťovanou neúspěšnost a z toho vyplývající závist.

S uvedeným fenoménem se budeme setkávat v nejrůznějších podobách (odlišujících se tím, kdo je nenáviděn, kdo je považován za hlavní hrozbu a zdroj problémů, kdo jaké křivdy utrpěl a které křivdy byly větší apod.). Skupiny podléhající skupinové konformitě pokrývají plošně celé spektrum společnosti (dané ideově, politicky, etnicky či vírou apod.), jsou vůči sobě vzájemně nepřátelské a hlavně snadno manipulovatelné z hlediska "vyšších her", které se s geopolitickými cíli, a to právě v dobách zlomových, ve společnosti rozehrávají.

Kdo tedy nezbytné změny provede?

Ten, kdo si začne uvědomovat zvláštnost a specifičnost současné doby, budou důvěřovat vlastnímu rozumu a vlastní schopnosti dobrat se toho, o co jde, bude mít dostatek trpělivosti a vytrvalosti, především však nespadne do žádné z pastí a pastiček nastražených pestrá nabídkou nejrůznějších forem skupinové konformity.

Jako minimum lze uvést aspoň tato doporučení:

1. Uvědomit si, že to, co se děje, není normální. (To platí zejména pro ty, co sázejí na vlastní kariéru a aby si ji nekomplikovali, začínají se smířovat s tím, že je pro ně normální to, co ve skutečnosti normální není, a vystavují se riziku jednoho z typů skupinové konformity, které podléhají ti, co jsou nastrčení či připuštěni k výkonu významných společenských funkcí.) Uvědomit si, že skutečně žijeme v době určitého historického excesu, ze kterého je akutně nezbytné najít cestu ven.

2. Pozorně si dívat ve svém okolí, jak mnozí z těch, které známe, se kterými jsme nějak osudem spřízněni, ke kterým můžeme mít i citový vztah, v současné době spadli či padají do některé z pastí či pastiček skupinové konformity... a jak těžko se z ní budou dostávat. Jak se s nimi začíná obtížně komunikovat, jak si vytvářejí vlastní svět, jak se projevuje jejich agresivita, pokud se někdo pokusí upozornit je na jejich zapouzdřením deformované vidění reality ... Nejlepší výstrahou pro bláznivé motorkáře je názorný výstražný negativní případ ukončení cesty (pokud možno v barevném provedení). V případě konce cesty spočívající v tom, že pocíťované vyprázdňování smyslu se překlopí ve skupinově utvrzovanou nenávist je pohled stejně tak smutný a otřesný.

3. Hledat, poctivě hledat pozitivní vizi. Ta se v logice věci musí rozcházet se setrvačným viděním světa. Nebo z druhé strany - položit si otázku: Čím se budoucí vývoj bude odlišovat od setrvačné projekce? A snažit se na ni odpovědět formou představy nějaké pozitivní vize. (Ta má dnes cenu zlata, je nesmírně cenná ji - pochopitelně na přísně realistickém a teoreticky podloženém základě - vytvářet, a to nikoli jako fantazii, ale jako výsledek vyhodnocení historicky dlouhodobých trendů.)

4. Neztratit orientaci v tom základním: **Zpřítomňování minulého a vztahování se k budoucímu jako svého druhu naplnění přítomného (prožitkového) bytí lidského štěstí umožňuje podstatně efektivnější racionální volbu tím, že podporuje orientaci na produktivní charakter spotřeby** (tj. na spotřebu produktivních služeb a statků, které umožňují zvyšovat efekt produktivních služeb v oblasti nabývání, uchování a uplatnění lidských schopností). V tomto smyslu splňuje kritérium větší efektivnosti. Současně však dává i existenciální oporu v nalézání smyslu. Ten, kdo tomuto porozumí a kde se toho bude držet, neztratí orientaci v nadcházejících (patrně bouřlivých) změnách, které nás čekají.

3. Studie na pokračování

Bortkiewicz: Pokus o řešení Marxova neřešeného problému

František Neužil

O jedné zvláštní a podivné ekonomické teorii, aneb velmi nedokonalý pokus o kritický rozbor způsobu, jímž se ruský matematik a statistik polského původu Ladislaus Bortkiewicz snažil vytvořit alternativu Marxovy teorie řešení „transformačního problému“.

1. Marx o utváření společensky průměrné míry zisku

Nejprve se pokusíme alespoň ve stručné formě zrekonstruovat Marxovu filosoficko-ekonomickou teorii o procesu utváření všeobecné míry zisku, jenž zahrnuje přeměnu hodnot zboží ve výrobní ceny a vyprodukovaných mas nadhodnoty ve společensky průměrné maso zisku. Marxovo pojetí je založeno na:

a) stejném celkovém objemu konstantního a variabilního kapitálu investovaného v jednotlivých výrobních odvětvích;

b) na téže míře nadhodnoty (čili stupni vykořisťování práce, intenzitě ždímání a vysávání nezaplacené nadpráce ze živé konkrétní práce tradičního průmyslového dělníka), která v těchto oborech výroby vládne.⁵

⁵ V Marxově době tvořila základ struktury společenských výrobních sil masová tovární strojová průmyslová velkovýroba, v níž byla produktivní pro kapitál živá konkrétní práce příslušníků klasického industriálního proletariátu. O kognitivním proletariátu coby základní společenské výrobní síle v kapitalistickém způsobu výroby, jenž je, jak je obecně známo, výrobním procesem (neboli produkcí užitečných hodnot, které vyrábí živá konkrétní práce), a současně též i procesem zhodnocovacím a hodnototvorným, nebylo v tomto období ještě možné hovořit. (Byť už ve třetím dílu Kapitálu Marx píše, že rozdíly ve výši mzdy mezi rozličnými profesně zaměstnaneckými skupinami příslušníků dělnické třídy se většinou zakládají na rozdílu mezi složitou a jednoduchou prací. Marx však ihned zároveň podotýká, že ačkoli jsou ony mzdové rozdíly příčinou, proč je úděl dělníků v různých sférách výroby nestejný, nedotýká se nijak stupně vykořisťování práce v těchto

Marx své pojetí ilustruje na pěti různých výrobních sférách, které se liší organickým složením do nich vložených kapitálů, a tudíž v nich při stejném poměru nezaplacené a zaplacené části v hodnotovém složení užité hodnoty vyprodukovaného zboží nalézáme velmi rozdílné masy a míry zisku. Hodnotové struktury výrobního procesu budou v jednotlivých odvětvích následující:

- I.) $80_c + 20_v + 20_m$;
- II.) $70_c + 30_v + 30_m$;
- III.) $60_c + 40_v + 40_m$;
- IV.) $85_c + 15_v + 15_m$;
- V.) $95_c + 5_v + 5_m$.

Vidíme, že ve všech zmíněných výrobních oborech (průmyslových či zemědělských) se míra nadhodnoty rovná jedné a dělá tak 100 %, a proto v nich vyprodukované objemy nadhodnoty, které se rovnají masám vyrobeného zisku, činí postupně 20, 30, 40, 15 a 5 hodnotových jednotek, čímž se liší i celkové hodnotové obsahy, jež vězí v užitných hodnotách finálních produktů jednotlivých výrobních procesů: postupně nacházíme 120, 130, 140, 115 a 105 hodnotových jednotek. Je samozřejmé, že v jednotlivých produkčních sférách, jak jsme je postupně uvedli, nalézáme též rozličné míry zisku: 20 %, 30 %, 40 %, 15 % a 5 %.⁶

V důsledku rozdílného organického složení kapitálů vložených do různých výrobních odvětví, kdy stejně velké kapitály uvádějí do pohybu rozdílná množství práce podle odlišného procentního poměru variabilní části k celkovému kapitálu dané velikosti, přivlastňují si tyto stejně velké kapitály velmi rozdílná množství nadpráce, čili produkují velmi rozdílné masy nadhodnoty. Vzhledem k tomu jsou míry zisku, které vládou v různých oborech výroby, původně velmi rozdílné. Tyto rozdílné masy zisku jsou v důsledku tržní konkurence vyrovnávány na všeobecnou míru zisku, která je průměrem všech těchto rozdílných měr zisku. Zisk, který v souladu s touto všeobecnou mírou zisku připadá na kapitál dané velikosti, ať je jeho organické složení jakékoli, se nazývá společensky průměrný zisk. A na tomto základě se formuje výrobní cena zboží, která se rovná cena nákladů konstantního a variabilního kapitálu, investovaných do jeho výroby, plus masa společensky průměrného ročního zisku. (Výrobní cena připadá na zboží podle podmínek jeho – většinou ročního – obratu). Na první pohled je zjevné, že v Marxově příkladu s pěti obory výroby se ona společensky průměrná masa zisku rovná 22 hodnotových jednotek ($20 + 30 + 40 + 15 + 5$ se rovná 110 a 110 děleno 5 dává 22) a všeobecná zisková míra činí v tomto případě 22%. Jestliže se v sociálně ekonomické praxi prosté zboží výroby a směny v procesu utváření hodnoty zboží zespolenšťují působením tržního ekonomického mechanismu objemy živé a zvěcnělé práce jednotlivých zboží malovýrobů a pracujících soukromých vlastníků výrobních i životních prostředků, až tento proces nakonec dospěje ke stanovení takového množství živé a zvěcnělé práce, které je obecně uznáno jako společensky nutné a společensky užitečné, pak v sociálně ekonomické praxi kapitalistického způsobu výroby se zespolenšťují jednotlivé kapitály, a to tím způsobem, že fungování tržního ekonomického mechanismu volné konkurence – volný trh se v ideálním případě, kdy „odpovídá svému pojmu“, rovná systému centrálního plánovitého řízení a naopak – způsobuje, že se v jednotlivých výrobních odvětvích vyprodukované masy nadhodnoty (čili zisků) vzájemně přelévají z jedné sféry výroby do druhé, až se v každé výrobní oblasti vykrystalizuje hodnotová substance všeobecné masy a míry zisku, která každému investovanému kapitálu umožňuje přivlastňovat si společensky průměrný zisk úměrně odpovídající jeho velikosti, čili masu nadhodnoty, která je v kapitalistické občanské společnosti společensky nutná, pro třídu kapitalistických vlastníků pojatou jako celek užitečná a jako taková i společensky uznávána.

odlišných výrobních odvětvích. Je-li například práce zlatníka placena lépe než práce nádeníka, vytváří nadpráce zlatníka úměrně tomu větší nadhodnotu než nadpráce nádeníka – viz Marx, K.: Kapitál III-1; Svoboda, Praha 1989, str. 157).

⁶ Viz Marx, K.: Kapitál III-1; Svoboda, Praha 1989, str. 170-171. Naše teoretická studie předpokládá laskavého i nelaskavého čtenáře, jenž je však s Marxovou ekonomickou teorií obeznámen alespoň natolik, že je mu známo, že v hodnotovém složení výrobního procesu znamená dle Marxe „c“ konstantní kapitál, „v“ investovaný variabilní kapitál, jenž je hodnotově ekvivalentní dělníkově mzdě coby přeměněné, předělané formy hodnoty a ceny pracovní síly dělníkovy, „m“ pak vyrobenou nadhodnotu, která je totožná se ziskem „z“; míra nadhodnoty „m“ se rovná (m/v) , kdežto míra zisku „z“ se rovná $[z/(c+v)]$ čili $[m/(c+v)]$ – z čehož by plynulo, že pokud klesnou výrobní náklady konstantního kapitálu na nulu, bude se míra zisku rovnat míře nadhodnoty, což je ovšem nesmysl, jelikož v rámci kapitalistické sociálně ekonomické formy masové strojové výroby, kdy je živá práce výrobně technicky podřízena práci mrtvé, zvěcnělé a rytmus dělníkovy živé práce je tak podroben chodu činnosti stroje, slouží stroj coby nástroj k vysávání a ždímání nadhodnoty z živé a konkrétní dělníkovy práce, a proto růst organické skladby kapitálu, zvětšování podílu zvěcnělé práce, která uvádí do pohybu práci živou, v tomto produkčním systému organicky souvisí s růstem míry nadhodnoty a se zvětšováním její masy, které se zračí v poklesu míry zisku. (Symbol „/“ znamená „děleno“, „lomeno“). Laskavý čtenář by mohl namítnout, proč se zmiňuji o těchto banalitách, které jsou přece každému jasné. Mám však své zkušenosti, neboť pravidelně sleduji diskuse na internetovém „Deníku referendum“, kde se předvádějí nejrůznější literární krasoduchové, například v podobě jistého „manuálního pracovníka“ Josefa Poláčka, kteří s oblibou připisují Marxovi názory, které nikdy neměl a vzhledem k logice své dějinné filosofické a ekonomické teorie ani mít nemohl.

Ačkoli tedy kapitalisté různých výrobních sfér při prodeji svých zboží dostávají nazpět kapitálové hodnoty spotřebované při výrobě těchto zboží, nedostávají v naprosté většině případů nadhodnotu vytvořenou v jejich vlastní oblasti při výrobě těchto zboží, a tedy ani zisk, nýbrž dostávají jen tolik nadhodnoty, a tedy i zisku, kolik z celkové nadhodnoty čili celkového zisku, vytvořeného celkovým společenským kapitálem za určitý časový úsek ve všech odvětvích výroby dohromady, připadá při stejném rozdělení na každou alikvotní část celkového kapitálu. Každý zálohovaný kapitál, ať je jeho složení jakékoli, vynáší za rok nebo jiný časový úsek z každých sto (nebo tisíc, deset tisíc atd., atp. hodnotových jednotek vloženého kapitálu) zisk, který za toto časové období připadá na oněch sto hodnotových jednotek investovaného konstantního a variabilního kapitálu (či jiný počet jednotek hodnoty, jež si vezmeme jako výchozí měřítko) jako příslušnou část celkového kapitálu. Pokud jde o zisk, jsou tu různí kapitalisté ve vzájemném poměru jako akcionáři akciové společnosti, v níž jsou podíly na zisku rozdělovány stejnoměrně podle počtu hodnotových jednotek, který vezmeme za základní měřítko – což může být právě sto, tisíc či třeba milion hodnotových jednotek – a liší se tedy podle velikosti kapitálu, jež ten či onen kapitalista vložil do společného podniku, podle jeho relativní účasti na společném podniku, dle počtu jeho akcií.

Zatímco část ceny zboží, která nahrazuje části hodnoty kapitálu spotřebované při výrobě zboží a za kterou musí tedy být tyto spotřebované kapitálové hodnoty znovu zakoupeny, zatímco tato část, cena nákladů, se tedy řídí zcela podle výdajů v příslušných sférách výroby, neřídí se druhá součást ceny zboží, zisk připočítávaný k této ceně nákladů, podle masy zisku, jež je oním určitým kapitálem v této výrobní oblasti za dané roční období vytvářena, nýbrž podle masy zisku, která za daný časový úsek průměrně připadá na každý použitý kapitál coby alikvotní část celkového společenského kapitálu použitého v celkové výrobě. Jestliže tedy kapitalista prodá svoje zboží za jeho výrobní cenu, dostane zpět částku úměrnou velikosti hodnoty kapitálu, který spotřeboval při výrobě, a vytlouká zisk úměrně ke kapitálu, jež zálohoval, jako kdyby to byla pouhá alikvotní část celkového společenského kapitálu. Jeho ceny nákladů jsou specifické a zisk, jenž se připočítává k této ceně nákladů, je nezávislý na jeho zvláštní sféře výroby: je to jednoduchý průměr na každých sto hodnotových jednotek zálohovaného kapitálu – sto hodnotových jednotek je nejvhodnějším výchozím hodnotovým měřítkem, neboť vzhledem k němu se společensky průměrná (čili všeobecná) míra zisku dá vypočítat a uvádět v procentech.

Předpokládejme, že by oněch, v našem výchozím příkladu uvedených pět odvětví výroby, provozovala jedna akciová společnost coby jedna právnická osoba, jeden kapitálový vlastnický subjekt. Pro takového kapitalistického podnikatele by bylo dáno, kolik z každých 100 hodnotových jednotek do produkce zboží vloženého kapitálu ve výrobních oborech I – V bude při výrobě příslušného zboží spotřebováno jako konstantní a variabilní kapitál a tato část hodnoty zboží v odvětvích I – V by samozřejmě tvořila část výrobní ceny jednotlivých zboží, protože přinejmenším tato cena je nutná k nahrazení zálohované a spotřebované části kapitálu. Tyto ceny nákladů by tedy byly pro každý druh zboží ve výrobních sférách I – V rozdílné a jako takové by je náš vlastnický a podnikatelský subjekt stanovil rozdílně. Pokud by ale šlo o rozdílné masy nadhodnoty čili zisku produkované v oborech výroby I – V, mohl by je náš akciový kapitalista velmi dobře počítat za zisk ze svého celkového zálohovaného kapitálu, takže by na každých sto hodnotových jednotek investovaného kapitálu připadala jistá alikvotní část. Rozdílné by tedy byly ceny nákladů u zboží vyrobených jednotlivými investičními vklady v odvětvích I – V, ale u všech v oněch výrobních oblastech vyprodukovaných zboží by byla stejná ta část výrobní (neboli i prodejní) ceny, která by připadala na zisk připočítávaný z každých sto hodnotových jednotek zálohovaného kapitálu. Souhrnná výrobní cena zboží ve sférách výroby I – V by se tak rovnala jejich souhrnné hodnotě, tj. rovnala by se souhrnu cen nákladů na výrobní odvětví I – V plus souhrnu vytvořené nadhodnoty čili zisku I – V; ve skutečnosti by tedy byla peněžním výrazem pro souhrnné množství práce, minulé i nově přidané, obsažené ve zbožích produkovaných výrobními sférami I – V. A, jak se zdá, můžeme tento závěr zobecnit i na celý kapitalistický způsob výroby: bereme-li všechna výrobní odvětví kapitalistické ekonomiky jako jeden celek, souhrn výrobních cen vyrobených zboží se rovná souhrnu jejich hodnot, čímž se i suma nadhodnot vyprodukovaných v jednotlivých oborech výroby rovná sumě společensky průměrných (všeobecných) zisků, v něž se ony vyrobené nadhodnoty přeměnily účinkováním volné tržní konkurence, jež přetváří rozdílné, v jednotlivých výrobních sférách vzniklé míry zisku ve všeobecnou, společensky průměrnou ziskovou míru.

Tomuto tvrzení zdánlivě odporuje fakt, že v kapitalistické výrobě se prvky konstantního a variabilního kapitálu kupují zpravidla na trhu za tržní prodejní (čili výrobní) ceny, které obsahují již utvořený společensky průměrný zisk, čímž se odchylují na tu či onu stranu od hodnot zboží, a tak výrobní cena jednoho odvětví včetně v ní obsaženého všeobecného zisku vstupuje do ceny výrobních nákladů jiného odvětví, takže když výrobní obor A prodává svou produkci se ziskem za výrobní cenu nad jeho hodnotou, kupuje zároveň tyto produkty obor B se ztrátou, a naopak, pokud sféra výroby A prodává své zboží se ztrátou za výrobní cenu pod jeho hodnotou, kupuje současně ono zboží výrobní sféra B se ziskem, jelikož v jednom případě může být nadhodnota vězící v užité hodnotě vyrobeného zboží větší a v jiném případě naopak menší než masa nadhodnoty realizovaná ve společensky průměrném zisku. I v tomto případě lze však, jak se zdá, formulovat odůvodněný předpoklad, že vezmeme-li kapitalistickou společnost jako celek a třídu kapitalistů jako akcionáře jedné velké akciové společnosti, pak platí, že o kolik víc nadhodnoty vchází do jednoho zboží, o to méně jí vchází do druhého zboží, a že tudíž odchylky od hodnoty, které jsou obsaženy ve výrobních cenách zboží, se vzájemně ruší a jednotlivé

odchylky výrobních cen od hodnot se budou vyrovnávat na celkové sumě hodnot, a proto zisky jedněch kapitalistů budou vyvažovat ztráty jiných a naopak, až se nakonec ustálí na pro všechny kapitalisty rovné, společensky průměrné míře zisku. Tento všeobecný zákon se však u celé kapitalistické výroby prosazuje jako převládající tendence vždycky jen velmi spleťtým a přibližným způsobem, jako nikdy přesně nezjistitelný průměr neustálých výkyvů. Všeobecná míra zisku je tedy určena dvěma činiteli:

a) organickým složením kapitálů v rozličných sférách výroby, a tedy i – při téže míře nadhodnoty – odlišnými masami a mírami zisku v jednotlivých výrobních odvětvích;

b) rozdělením celkového společenského kapitálu mezi tyto různé obory výroby neboli relativní velikostí kapitálu vloženého v každé zvláštní sféře, v níž vládne zvláštní míra zisku; tedy poměrným podílem na mase celkového společenského kapitálu, který pohlcuje každá zvláštní výrobní sféra.⁷

Přeměna hodnot ve výrobní ceny zboží coby výstup sociálně ekonomické praktické aktivity formující sjednocující jádro soustavy kapitalistických výrobních vztahů je velmi složitý dialektický proces, jehož momenty tvoří „hodnota“, „výrobní cena“, „nadhodnota“, „zisk“, „míra nadhodnoty“, „míra zisku“ které utvářejí jednotu protikladných určení, jež se znova a znova obnovuje, přičemž jednotlivé prvky konstantního a variabilního kapitálu, jež do procesu vstupují, jíž tímto procesem prošly v předchozím ekonomickém cyklu, kapitáloví investoři je na trhu nakupují za jejich tržní, prodejní a nákupní ceny, jež v daném odvětví kolísají kolem jejich výrobních cen, jejichž hlubinným sociálně ekonomickým základem je jejich hodnota zahrnující ve svém ustrojení nadhodnotu, a tudíž mohou opět hrát ekonomickou roli vstupních hodnot nového cyklu transformačního procesu, vždyť v jednotlivých užitných hodnotách vytvářejících prvky do výrobního procesu investovaného konstantního a variabilního kapitálu vězí přece z hlediska kapitálových vlastníků spravedlivě rovnoměrně akumulovaná nadhodnota. Výrobní ceny užitných hodnot zboží na výstupní straně kapitalistického výrobní a zhodnocovacího procesu nejsou samy o sobě kapitálem, tím se stávají až při zpětné přeměně v hodnotu a nadhodnotu, kdy odhalují svůj hodnotový, respektive nadhodnotový obsah, hodnotovou substanci v podobě akumulované nezaplacené nadpráce, jež se v nich skrývá, a proto mohou plodit další masy nadhodnoty.

Kapitál není opravdu nic jiného než akumulovaná, samorozvíjející se, samonarůstající hodnota, respektive nadhodnota a transformační proces zahrnuje jak přeměnu hodnoty zboží ve výrobní cenu, tak zpětnovazebnou přeměnu výrobní ceny v akumulovanou nadhodnotu obsahující hodnotu zboží, jež se tak může stát východiskem nového výrobního a hodnototvorného cyklu: ona zpětnovazebná přeměna na konci jednoho transformačního cyklu je vždy dopřednovazebnou přeměnou pro transformační cyklus následující; proces zespolečenšťování mas nadhodnot, které se na výstupu prvního cyklu přetvořily ve všeobecnou míru a masu zisku, pokračuje při vstupu do druhého cyklu zpětnovazebným zespolečenšťováním výrobních cen, v nichž tyto společensky průměrné masy a míry zisku vězí. A toto dvojaké zespolečenšťování je „zaprogramováno“ v rozporné užitné hodnotě všech jednotlivých zboží, jež vytvářejí v kapitalistickém výrobním způsobu výsledek, produkt přeměny hodnoty ve výrobní ceny: tyto užitné hodnoty, které svou naturální podobou utvářejí soubory výrobních prostředků a spotřebních předmětů (životních prostředků) a jakožto produkt živé konkrétní práce tak slouží uspokojování lidských životních potřeb nebo růstu produktivity práce a zkracování práce nutné, utvářejí zároveň prvky variabilního či konstantního kapitálu a slouží tak přímo či nepřímo, bezprostředně i zprostředkovaně zvyšování intenzity kapitalistického vykořisťování, neboť kapitálu a třídě kapitalistů umožňují přeměňovat volný čas vznikající zkracováním práce nutné v nadpráci a nadhodnotu. Jestliže proces zespolečenšťování v jednotlivých sférách výroby vyprodukovaných mas nadhodnot a zisků ve všeobecnou, společensky průměrnou masu a míru zisku coby součásti hodnotového složení výrobní ceny zboží jakožto modifikované hodnoty zboží lze pokládat za příklad jednoty v rozdílnosti, pak proces zpětnovazebného či dopřednovazebného zespolečenšťování výrobních cen, které v hodnotové struktuře užitných hodnot představujících jednotlivé prvky konstantního a variabilního kapitálu obsahují společensky průměrnou masu a míru zisku, v různá organická uspořádání (neboli rozličné vzájemné kvantitativní poměry konstantních a variabilních částí) kapitálů investovaných do jednotlivých výrobních oblastí můžeme považovat za příklad rozdílnosti v jednotě, což umožňuje, aby jednotlivá odlišná výrobní odvětví opět produkovala též i různé masy nadhodnot a zisků; v první fázi zespolečenštění kapitálů jde o zespolečenštění abstraktní, v druhé vývojové etapě procesu zespolečenštění kapitálů se toto zespolečenštění konkretizuje.

Zajisté velice dobře míněné snahy učinit celý proces „srozumitelnějším“, usnadnit a zjednodušit jeho pochopení tím, že jej „oprostíme od dialektikologické mystiky“, vedou bez ohledu na vůli a vědomí nositelů takového úsilí objektivně k tomu, že se bud položí formální abstraktní rovnítko mezi „hodnotu“ a „výrobní cenu“ „nadhodnotu“ a „zisk“, „míru nadhodnoty“ a „míru zisku“, což znemožňuje pochopit, že v kapitalistickém výrobním procesu, jenž je současně procesem zhodnocovacím a hodnototvorným, je výsledná užitná hodnota i hodnotový obsah užitné hodnoty vyprodukovaného zboží výsledkem spojení živé a zpředmětněné práce, variabilního kapitálu spolu s kapitálem konstantním⁸, nebo že se tyto ekonomické kategorie metafyzicky kladou

⁷ Viz tamtéž, str. 172-179.

⁸ Marx píše v této souvislosti, že „ať je tomu jakkoli, výsledek je, že nadhodnota, vzniká současně ze všech částí použitého kapitálu.“ – Marx, K.: Kapitál III-1, v citovaném vydání str. 49. Sovětský filosof Evald Vasiljevič Iljenkov k tomu podotýká, že první díl Marxova Kapitálu naopak dokazuje, že nadhodnota je produktem výlučně oné části kapitálu, která byla vyplacena

jako formální a abstraktní protiklady, čímž se „výrobní cena“ odtrhne v pojmovém zobrazení od „hodnoty zboží“ a počne vystupovat jako libovolná přírážka k jeho hodnotě, „osvobodí“ se od působení zákona hodnoty, její pohyb začne v rozličných teoretických modelech probíhat zdánlivě nezávisle na pohybu hodnoty a nadhodnoty, společensky nutného, užitečného a jakožto objekt masové peněžní koupěschopné poptávky i fungováním trhu společensky uznaného množství práce a nezaplacené nadpráce (která může nabýt podobu práce kvalitativně bezrozdílné čili abstraktní – neboli společensky uznaného a užitečného množství pracovní doby nezbytné k výrobě zboží, jelikož práce se měří časem) a teoretické ekonomické myšlení se tak počne „emancipovat“ od pracovní teorie hodnoty při vysvětlování procesu utváření hodnoty zboží a vydá se kupříkladu cestou subjektivních psychologizujících koncepcí hodnoty ve stylu teorie mezního užitku.⁹

Vidíme, že část hodnoty vyrobeného zboží tvoří cena nákladů a přeměněnou (modifikovanou) formou hodnoty zboží je výrobní cena zboží. Významnou úlohu pro porozumění procesu transformace hodnoty zboží ve výrobní cenu hraje pojem „společensky průměrný kapitál“, „kapitál společensky průměrného organického složení“. Vznik kapitálu se společensky průměrným organickým složením si opět můžeme znázornit na jednoduchém příkladě. Mějme tři výrobní odvětví, která produkují užité hodnoty zboží s následující hodnotovou strukturou: I) $90_c + 10_v + 10_m$; II) $80_c + 20_v + 20_m$; III) $70_c + 30_v + 30_m$. Ve všech třech odvětvích opět nalézáme stejný celkový objem investovaného konstantního a variabilního kapitálu, jenž se rovná 100 hodnotových jednotek i stejnou míru nadhodnoty (neboli vykořisťování pracovní síly dělníka), která dělá sto procent a rovná se tak jedné celé.

Je zjevné, že v tomto případě kapitál společensky průměrného organického složení provádí své vlastnické a podnikatelské investiční operace ve druhé oblasti výroby s hodnotovou skladbou $80_c + 20_v + 20_m$. Specifický vývoj společenské produktivní síly práce je v každé zvláštní výrobní sféře na rozdílném stupni, je vyšší nebo nižší úměrně tomu, jak velké je množství výrobních prostředků uváděných do pohybu určitým množstvím živé konkrétní práce, tedy při každém pracovním dnu jistým počtem dělníků, a tedy jak malé je množství živé konkrétní práce potřebné na určité množství výrobních prostředků. Kapitály, které obsahují procentuálně více konstantního, tedy méně variabilního kapitálu než průměrný společenský kapitál, nazýváme proto kapitály vyššího organického složení: takový kapitál podniká v tomto případě v první výrobní sféře s hodnotovou stavbou $90_c + 10_v + 10_m$; naopak kapitály, v nichž konstantní kapitál zaujímá relativně menší a variabilní kapitál relativně

na dělnické mzdy a přeměnila se v živou práci, čili kapitálu variabilního. Mezi těmito dvěma teoretickými postuláty se rozvíjí celá soustava, celý řetězec zprostředkujících článků, zároveň se však mezi nimi uchoval vztah vzájemně se vylučujícího rozporu, pro nějž platí zákaz formální logiky. (Právě z toho důvodu začali představitelé buržoazní vulgární politické ekonomie poté, co spatřil světlo světa třetí díl Kapitálu, slavnostně prohlašovat, že Marx nesplnil své sliby, že antinomie pracovní teorie hodnoty nedokázal vyřešit, a tudíž že i celý Kapitál není nic jiného než spekulativně-dialektický kouzelnický trik). Všeobecně tak v Kapitálu nadále protřečí svému vlastnímu projevu a rozpor mezi nimi nemizí z toho důvodu, že se mezi nimi rozvinula celá řada zprostředkujících článků. Právě to naopak dokazuje, že antinomie pracovní teorie hodnoty nemají v žádném případě pouze logickou (neboli čistě subjektivní, z nepřesnosti či nedbalosti myšlení plynoucí) povahu, ale že se jedná o reálné rozpory objektu teoretického rozboru. Antinomie pracovní hodnoty se v Kapitálu vůbec neodstraňují jako něco subjektivního, ale dospívají ke svému pochopení a snímají se tedy v obsahu hlubšího a konkrétnějšího teoretického pojetí. Jinak řečeno: jsou uchovány, ztratily však charakter logických rozporů, přeměnily se v abstraktní momenty konkrétního porozumění ekonomické skutečnosti – viz Iljenkov, E. V.: *Dialektičeskaja logika, očerki istorii i teorii*; Izdatel'stvo političeskoj literatury, Moskva 1974, str. 238-239.

⁹ O tom, že „hodnota zboží“ je objektivně existující společenský výrobní vztah, objektivně existující materiálně předmětná vlastnická struktura, kterou ovšem nelze vidět, slyšet, nahmatat, změřit či zvážit, neboť představuje sociálně historickou vývojovou formu materiální předmětnosti, kdy užité hodnota výrobku lidské živé a konkrétní práce, jež se odehrává mezi lidskou společností a přírodou a vytváří strukturu výrobních sil, je zároveň touto lidskou pracovní a výrobní činností pozdvihována na sociálně vývojovou úroveň bytí, na níž právě vznikají společenské výrobní, sociálně ekonomické vztahy mezi lidmi – jinak řečeno, lidská smyslově předmětná, praktická přetvářecí činnost má ontotvornou povahu (uveďme v této souvislosti alespoň známou myšlenku klasiků ve „Svaté rodině“, že předmět, lidská smyslově předmětná aktivita coby předmětné bytí člověka, je současně jsoucno člověka pro jiného člověka, jež zpředměťňuje lidsko-společenský vztah člověka k člověku neboli společenský výrobní vztah), což se ve filosoficko-ekonomické teorii odráží zrači a vyjadřuje jako utváření hodnoty zboží, která, jak píše Marx, nemá v sobě ani atom věčné struktury užité hodnoty (viz kabát jako věc, jako užité hodnota, která je sice produktem lidské pracovní činnosti, leč má zároveň stejnou věčnou, látkovou formu jako jiné přírodniny, je složena ze stejných atomů, protonů, neutronů, elektronů atd. jako jiné formy přírodního materiálního pohybu; a hodnota kabátu, která je jeho společenskou vlastností): Marx to vyjadřuje poněkud lechtivým bonmotem, že hodnota zboží se liší od vdovičky Čiperné tím, že nevíme, jak na ní sáhnout, a přitom se jedná, jak znovu opakují, o objektivně existující materiálně předmětnou sílu, jež ovládá vědomí, myšlení a jednání lidí účinněji než sexuální přitažlivost vyzařující z vdoviček, jež jsou, jak lidová mluva hovoří, „poněkud veselejší v rozkroku“ – čili že „hodnota zboží“ je v tomto případě forma jsoucího, kterou materialistická dialektika nazývá „konkrétně všeobecné“, „konkrétní univerzalita“, která se ve svém rozvoji dostává do rozporu se svými vývojovými modifikacemi, jimiž jsou „nadhodnota“, „zisk“, „renta“, „úrok“, „výrobní cena“, „společensky průměrná masa a míra zisku“ atd., atp. principem, zákonitou formou jejich sjednocování, spojování do určité „konkrétní totality“, organické celistvosti, v níž tyto momenty samozřejmě nejsou totožné, zároveň však je ani nelze od sebe oddělovat, jelikož mají společný původ, jednotnou genezi svého strukturně systémového uspořádání v hodnotové substanci – viz Iljenkov, E. V.: *Dialektičeskaja logika...*, str. 234-249, 262-268.

větší místo než u průměrného společenského kapitálu, nazýváme kapitály nižšího organického složení: v tomto případě se samozřejmě jedná o podnikatelské aktivity kapitálu ve třetím oboru výroby s hodnotovým uspořádáním $70_c + 30_v + 30_m$.

Na první pohled je patrné, že v našem příkladě bude výsledkem modifikace hodnoty ve výrobní cenu zboží výrobní cena obsahující společensky průměrnou míru zisku 20% a všeobecnou masu zisku rovnou 20 hodnotových jednotek: $10 + 20 + 30 = 60$ a $60/3 = 20$. Výrobní ceny finálních produktů se tak ve všech třech odvětvích budou modifikovat následujícím způsobem: I) $90_c + 10_v + 20_m$; II) $80_c + 20_v + 20_m$; III) $70_c + 30_v + 20_m$. (Místo „m“ bychom mohli samozřejmě psát „z“, mluvíme-li o masě a míře společensky průměrného zisku). Je také zřejmé, že společenská výrobní cena zboží v ní vězící masa a míra vyrobeného všeobecného zisku odpovídá hodnotě zboží produkovaného kapitálem společensky průměrného organického složení a jím vyráběné masy nadhodnoty a míry zisku; kapitál vyššího organického složení si nakonec přivlastní větší a kapitál nižšího organického složení naopak menší masu zisku, než byla masa nadhodnoty, kterou pohltila hodnotová struktura jím ovládaného výrobního procesu; masu zisku se v procesu vznikání společensky průměrné (všeobecné) masy a míry zisku přelévají od kapitálů s nižším organickým složením ke kapitálům s organickým složením vyšším.

Zdá se být zjevné, že proces utváření všeobecné neboli společensky průměrné masy a míry zisku v hodnotovém složení výrobních cen zboží, které jakožto modifikované hodnoty vězící v užitných hodnotách finálních produktů výrobního procesu produkují tři výrobní odvětví uvažovaná v našem modelovém příkladu, je výhodný pro výrobní sféry s relativně větším objemem zvěčnělé mrtvé práce v poměru k práci živé, neboli pro kapitály s vyšším podílem konstantního kapitálu vůči kapitálu variabilnímu, z čehož lze vyrozumět, že základní vývojovou tendenci kapitalistického výrobního způsobu, která se jasně rysuje již v sociálně ekonomických podmínkách klasické masové strojové průmyslové velkovýroby a tovární dělby práce, je tendence k vytváření masy živé konkrétní práce, která nenachází uplatnění v kapitalistickém hodnototvorném procesu, výroba přebytečného dělnického obyvatelstva, které však má současně, což musíme mít na zřeteli, v situaci, kdy kapitál pohlcuje živou konkrétní práci klasických industriálních proletářů, povahu rezervní pracovní armády, nezaměstnanosti dočasné, sezónní a strukturální. Znázorníme si tuto vývojovou tendenci na jiném modelovém příkladu, v němž budeme uvažovat čtyři výrobní odvětví a opět u všech předpokládat stejnou míru vyprodukované nadhodnoty a samozřejmě též i stejný celkový objem investovaného kapitálu, jenž se bude ale zase lišit svým organickým složením. V uvažovaných výrobních oborech pak nalezneme tyto hodnotové struktury výrobního procesu:

- I) $96_c + 4_v + 4_m$;
- II) $90_c + 10_v + 10_m$;
- III) $80_c + 20_v + 20_m$;
- IV) $70_c + 30_v + 30_m$.

Okamžitě vidíme, že společensky průměrná masa zisku se bude v tomto případě rovnat 16 hodnotových jednotek, jelikož $30 + 20 + 10 + 4 = 64$ a $64 : 4 = 16$ a výsledná modifikace hodnoty ve výrobní cenu zboží bude ve všech čtyřech odvětvích zahrnovat všeobecnou míru zisku rovnou 16 %, přičemž tyto výrobní ceny budou mít následující hodnotové složení:

- I) $96_c + 4_v + 16_m$;
- II) $90_c + 10_v + 16_m$;
- III) $80_c + 20_v + 16_m$;
- IV) $70_c + 30_v + 16_m$.

Naznačená tendence se v této ukázce črtá ještě jasněji: ze čtvrtého odvětví se přelije 14 hodnotových jednotek v něm vyrobené nadhodnoty, ze třetího pak jednotky 4 a z takto uvolněných osmnácti hodnotových jednotek získá první odvětví 12 jednotek a druhé 6; kapitál s nejvyšším organickým složením bude mít na konci procesu modifikace hodnoty na výrobní cenu čtyřikrát vyšší míru zisku, než měl původně (namísto $4/100$ $16/100$), kdežto na kapitál o nejnižší organické skladbě zbude míra zisku, která je jen o něco málo vyšší než polovina míry zisku původní (namísto $30/100$ pouze $16/100$). Je také zjevné, že investiční kapitál společensky průměrné organické stavby, jenž není v tomto modelovém příkladu bezprostředně reálně dán, ale utváří se coby určitý ideální průměr, by měl hodnotové složení $84_c + 16_v$. Námi zvolený modelový příklad zároveň ukazuje, že vyrovnáváním mas a měr zisků z jednotlivých výrobních oborů vznikající všeobecná masa a míra zisku má v souladu s tím, jak roste organické složení společensky průměrného kapitálu, klesající vývojovou tendenci.

Jsou-li nadhodnota a zisk totožné, pokud je zkoumáme co do masy, pak míra zisku je vždy od samého začátku odlišná od míry nadhodnoty, přičemž se zdá být zřejmé, že míra zisku může vzhledem k měnícímu se organickému složení investovaného kapitálu a při nezměněné míře nadhodnoty stoupat nebo klesat, a stejně tak si není obtížné představit situaci, při níž budou odlišná organická složení investovaného kapitálu plodit při stoupání či klesání míry nadhodnoty stejnou míru zisku: pokud by kapitál s organickým složením $90_c + 10_v$ z první výrobní oblasti v našem příkladu disponoval mírou nadhodnoty rovnou $3/1$, produkoval by stejnou míru zisku jako námi uvažovaný kapitál ze třetí oblasti výroby, a naopak v případě, že by u kapitálu s organickým složením $70_c + 30_v$ v oné třetí sféře klesla míra nadhodnoty na $1/3$, vyráběl by touž míru zisku jako kapitál z první sféry. Míra zisku se samozřejmě odvíjí od míry nadhodnoty, ovšem kapitalisty prakticky zajímá pouze

míra zisku a tento jejich praktický sociálně ekonomický zájem jim naprosto zatemňuje a mystifikuje skutečný původ nadhodnoty. Jelikož se v míře zisku nadhodnota počítá v poměru k celkovému do výroby vloženému kapitálu a uvádí se do vztahu k němu jako ke svému měřítku, jeví se tím nadhodnota sama jako něco, co vzniklo z celkového kapitálu, a to rovnoměrně ze všech jeho částí, takže v pojmu zisku se ztrácí organický rozdíl mezi konstantním a variabilním kapitálem; v této své přeměně podobě jako zisk tedy nadhodnota sama fakticky zapřela svůj původ, ztratila svůj charakter, stala se nepoznatelnou,

Pokud se, jako je tomu v našich příkladech, pohybujeme ve sféře hodnot zboží produkovaných v jednotlivých výrobních odvětvích, týká se rozdíl mezi nadhodnotou a ziskem pouze kvalitativní změny, změny formy a kvantitativní rozdíl mezi nimi existuje jen mezi mírou zisku a mírou nadhodnoty. Jinak je ale tomu, jakmile se vytvoří všeobecná míra zisku a s ní společensky průměrný zisk odpovídající dané velikosti kapitálu používaného v různých oblastech výroby, jehož utváření, jak jsme již zmínili, souvisí se vznikem kapitálu se společensky průměrným organickým složením, který se ovšem také prosazuje pouze jako tendence velmi složitým a přibližným způsobem, jako nikdy přesně nezjistitelný ideální celospolečenský průměr neustálých výkyvů organických složení reálných, v kapitalistické tržní ekonomice působících kapitálů, z čehož logicky plyne, že nyní je to už jen pouhá náhoda, jestliže se nadhodnota vytvořená ve zvláštním výrobním oboru, a tedy i zisk, skutečně shoduje se ziskem obsaženým ve výrobní ceně zboží. Zisk a nadhodnota, a ne pouze jejich míry, jsou tu zpravidla skutečně rozdílné veličiny. Při daném stupni a intenzitě vykořisťování práce je teď masa nadhodnoty, vytvářená ve zvláštní sféře výroby, důležitější pro celkový průměrný zisk společenského kapitálu, neboli pro třídu kapitalistů vůbec, než přímo pro kapitalisty uvnitř každého zvláštního výrobního odvětví. Pro ně jen potud, pokud množství nadhodnoty vytvářené v jejich odvětví spolupůsobí při regulování společensky průměrného zisku. To je však proces, jenž se odehrává za jejich zády, který nevidí, jemuž nerozumějí a jenž je ve skutečnosti ani nezajímá. Skutečný rozdíl mezi velikostí zisku a nadhodnoty – nejen mezi mírou zisku a mírou nadhodnoty – v jednotlivých oblastech výroby zakrývá teď úplně pravou povahu a původ zisku nejen kapitalistům, kteří tu mají zvláštní zájem na tom, aby se klamali, nýbrž i dělníkům.

S přeměnou hodnot ve výrobní ceny uniká zraku sám základ určování hodnoty. Jestliže při přeměně nadhodnoty v zisk ta část hodnoty zboží, která tvoří zisk, vystupuje vůči druhé části hodnoty coby ceně nákladů na zboží, pak se třídě kapitalistů – i jejich ideologům – úplně ztrácí pojem hodnoty, jelikož před sebou již nemají celkovou práci, kterou stojí výroba zboží, nýbrž jen tu část celkové práce, kterou kapitalističtí podnikatelé zaplatili ve formě výrobních prostředků, živých nebo mrtvých, a tudíž se jim zisk tak jeví jako něco, co stojí mimo imanentní hodnotu zboží. A tato představa je plně potvrzována, upevněna se a zkonstatována v teoriích představitelů buržoazní ekonomické ideologie, protože zisk připočítávaný k ceně nákladů není teď fakticky, vezmeme-li v úvahu zvláštní sféru výroby, určen hranicemi tvorby hodnoty, která v této sféře probíhá, nýbrž naopak zcela mimo tyto hranice. Skutečnou souvislost mezi nadhodnotou a ziskem objevila až marxistická filosoficko-ekonomická teorie. Buržoazní ekonomické teorie buď násilně abstrahovaly od rozdílů mezi nadhodnotou a ziskem, mezi mírou nadhodnoty a mírou zisku, aby se v nich mohla hodnota uchovat jako základ vymezování, anebo se při určování hodnoty vzdávaly jakékoli základny pro vědecký přístup a držely se tak rozdílů, které jsou na pohled nápadné. Tento ideový zmatek u buržoazních teoretiků velice dobře dokazuje, že svým vlastnickým praktickým zájmem ovládaní kapitalisté, kteří jsou zaujati konkurenčním bojem a nikterak nepronikají pod povrch jeho projevů, pod empirický povrch „běžného provozu“ kapitalistických výrobních vztahů, jsou naprosto neschopni rozpoznat za vnějším zdáním vnitřní podstatu procesu transformace hodnoty zboží ve výrobní cenu a nadhodnoty ve společensky průměrný zisk.

Teoretický názor, že každá část investovaného kapitálu vynáší stejnou měrou zisk, vyjadřuje praktickou zkušenost. Ať je průmyslový kapitál jakéhokoli složení, ať uvádí do pohybu čtvrtinu mrtvé práce a tři čtvrtiny živé práce, nebo tři čtvrtiny mrtvé práce a čtvrtinu živé práce, ať v prvním případě vstřebává třikrát více nadpráce, čili vytváří třikrát více nadhodnoty než v druhém případě – při stejném stupni vykořisťování práce a nehlédě na individuální rozdíly, které ostatně beztak mizí – vynáší v obou případech stejný zisk. Jednotlivý kapitalista (nebo i všichni kapitalisté v každém zvláštním oboru výroby), jehož pohled je omezený, se právem domnívá, že jeho zisk nepochází jen z práce, kterou zaměstnává on nebo jeho výrobní odvětví. To je docela správné, jde-li o jeho průměrný zisk. Nakolik je ale tento zisk podmíněn celkovým vykořisťováním práce celkovým kapitálem, tj. všemi jeho kapitalistickými druhy, tato souvislost je pro něho úplným mystériem, tím spíše, že ani buržoazní teoretikové, političtí ekonomové, toto mystérium dosud neodhalili. Uspořít na práci – nejen na práci nutné k produkci určitého výrobku, nýbrž i na počtu zaměstnaných dělníků – a používat více zvěcnělé, mrtvé práce (konstantního kapitálu) se jeví jako ekonomicky zcela správná operace, která se zdánlivě předem nikterak nedotýká všeobecné míry zisku a masy společensky průměrného zisku. Jak by tedy měla být živá práce výhradním zdrojem zisku, když se zdá, že zmenšení množství práce nutné k výrobě se nejen nijak nedotýká zisku, nýbrž spíše se za jistých okolností jeví jako nejbližší zdroj rozmnožení zisku, a to alespoň pro jednotlivého kapitalistu?

Konkurence rozděluje společenský kapitál mezi různá výrobní odvětví tak, že v každém oboru výroby se výrobní ceny tvoří podle vzoru výrobních cen v těchto odvětvích se středním organickým složením kapitálu vloženého do výrobního procesu: cena nákladů plus součin průměrné míry zisku a ceny nákladů. Tato pro

jednotlivé výrobní oblasti průměrná míra zisku však není nic jiného než v procentech vyjádřený zisk v oné sféře průměrného organického složení kapitálu, kde se masa vyrobeného zisku shoduje s objemem vyprodukované nadhodnoty. Míra zisku je tedy ve všech sférách výroby táž – ve všech výrobních odvětvích stále předpokládáme tutéž míru nadhodnoty neboli stupeň pohlcování nadpráce kapitálem – vyrovnává se totiž na míru zisku těchto středních výrobních sfér, v nichž panuje průměrné složení investovaného kapitálu. Z toho důvodu se souhrn zisků všech rozličných výrobních oblastí musí rovnat souhrnu nadhodnot a souhrn výrobních cen celkového společenského produktu souhrnu jeho hodnot. Je však zřejmé, že vyrovnávání mezi výrobními obory s odlišným složením musí mít vždycky tendenci vyrovnat je s obory se středním složením kapitálu, ať už tyto obory odpovídají společenskému průměru přesně či jen přibližně. Mezi výrobními odvětvími, která se více či méně přibližují střednímu odvětví, se zase uplatňuje tendence vyrovnat se na ideální, tj. ve skutečnosti neexistující střední úroveň neboli tendence přizpůsobit se této ideální střední úrovni jako normě. Tímto způsobem panuje tedy nutně tendence učinit z výrobních cen pouze přeměněné formy hodnoty, čili přeměnit zisky v pouhé části nadhodnoty, které však nejsou rozděleny úměrně k nadhodnotě vytvořené v každé zvláštní sféře výroby, takže na stejně velké masy investovaného kapitálu, ať je už jejich organické složení jakékoli, připadají stejné velké podíly (alíkvotní části) z úhrnu nadhodnoty vyrobené celkovým společenským kapitálem.

U kapitálů středního nebo přibližně středního složení se tedy výrobní cena úplně nebo přibližně shoduje s hodnotou a zisk s nadhodnotou jimi vytvořenou. Všechny ostatní kapitály, ať už je jejich organické složení jakékoli, snaží se pod tlakem konkurence vyrovnat se s kapitály středního složení. Protože však kapitály středního složení jsou stejné nebo přibližně stejné jako průměrný společenský kapitál, snaží se všechny kapitály, ať už je nadhodnota, kterou samy vytvořily, jakákoli, realizovat v cenách svého zboží místo této nadhodnoty průměrný zisk, tj. realizovat výrobní ceny obsahující průměrný zisk. Proces vyrovnávání mas zisků na všeobecnou (čili průměrnou společenskou) míru zisku je ovšem velice složitý. Zboží se tak na trhu nesměňují jednoduše jako zboží (neboli produkty práce), nýbrž jako produkty kapitálů, které si činí nárok na podíl z celkové masy nadhodnot úměrný své velikosti nebo při stejné velikosti na stejný podíl.¹⁰

Zákon klesající tendence všeobecné ziskové míry

Marx dokazuje, že společensky průměrná (všeobecná) míra zisku má v historické vývojové perspektivě kapitalistického výrobního způsobu zákonitě klesající tendenci. Nejdříve ovšem uvádí jednoduchý modelový příklad pěti výrobních odvětví se stejným množstvím používané živé práce, na níž kapitalistický výrobce zboží vynaloží sto hodnotových jednotek variabilního kapitálu, a mírou nadhodnoty rovnou jedné celé. Uvažovaná odvětví se liší organickou skladbou investovaného kapitálu, která se v tomto případě odvíjí od velikosti konstantního kapitálu vkládaného do výrobního procesu, čímž v jednotlivých sférách výroby probíhá hodnototvorný proces podle těchto vzorců: I) $50_c + 100_v + 100_m$; II) $100_c + 100_v + 100_m$; III) $200_c + 100_v + 100_m$; IV) $300_c + 100_v + 100_m$; V) $400_c + 100_v + 100_m$. Je pochopitelné, že oblasti výroby se v tomto modelovém příkladu musejí lišit i objemy celkového investovaného kapitálu a masy zisku činí ve všech uvažovaných výrobních oborech sto hodnotových jednotek, což by byla i masa společensky průměrného zisku vytvářená působením volné tržní konkurence. Ona stejná masa vyrobeného zisku se ale promítá – v souladu s tím, jak v jednotlivých výrobních sférách roste organické složení kapitálu, které plyne ze zvětšování objemu kapitálu konstantního – do řady měr zisku, která vykazuje klesající tendenci: $100/150 = 66 \frac{2}{3}\%$; $100/200 = 50\%$; $100/300 = 33 \frac{1}{3}\%$; $100/400 = 25\%$; $100/500 = 20\%$. Tatáž míra nadhodnoty – neboli též i masa vyrobeného zisku – se při nezměněném stupni vykořisťování živé konkrétní námezdní práce tradičního průmyslového proletariátu vyjadřuje v klesající míře zisku úměrně tomu, jak se zvětšuje materiální objem i velikost hodnoty konstantního a tím i celkového investovaného kapitálu.

Předpokládejme dále, že by k této postupné změně ve složení kapitálu nedocházelo pouze v jednotlivých výrobních oborech, nýbrž víceméně ve všech či alespoň v rozhodujících sférách výroby, takže by zahrnovala změny v průměrném organickém složení celkového kapitálu náležejícího určité společnosti. V tom případě musí, jak se zdá, toto pozvolné narůstání konstantního kapitálu ve srovnání s variabilním kapitálem mít při nezměněné míře nadhodnoty čili nezměněném stupni vykořisťování práce kapitálem nutně za následek postupné klesání všeobecné míry zisku a jako zákon kapitalistického výrobního způsobu se ukazuje, že s jeho rozvojem dochází k relativnímu zmenšování variabilního kapitálu ve srovnání s konstantním kapitálem, a tím ve srovnání s celkovým kapitálem uváděným do chodu. To znamená pouze tolik, že týž počet dělníků, totéž množství pracovní síly, jimž lze disponovat s variabilním kapitálem o dané velikosti hodnoty, díky specifickým výrobním metodám, které se rozvíjejí v kapitalistické výrobě, uvádí za tutéž dobu do pohybu, zpracovává, produktivně spotřebovává stále rostoucí masu pracovních prostředků, strojů a fixního kapitálu všeho druhu, surovin a pomocných látek – neboli také konstantní kapitál stále rostoucí velikosti hodnoty.

¹⁰ Viz Marx, K.: Kapitál III-1, v citovaném vydání str. 180-216.

Toto pokračující relativní zmenšování variabilního kapitálu ve srovnání s konstantním a tudíž s celkovým kapitálem je totožné se stále vyšším organickým složením společenského kapitálu v jeho průměru. Je to rovněž jen jiný výraz pro pokračující vývoj společenské produktivní síly práce, který se projevuje právě v tom, že díky rostoucímu používání strojů a fixního kapitálu vůbec je tímž počtem dělníků za tutéž dobu, tj. s méně prací, přeměňováno ve výrobky více surovin a pomocných látek. Tomuto růstu velikosti hodnoty konstantního kapitálu – i když se v něm jen vzdáleně odráží růst skutečné masy užitných hodnot, z nichž se konstantní kapitál látkově skládá – odpovídá rostoucí zlevňování výrobků. Každý individuální výrobek, vzat sám so sebou, obsahuje menší množství práce než na nižších stupních výroby, kde kapitál vynaložený na práci daleko převyšuje kapitál vynaložený na výrobní prostředky.

Hypotetická řada ziskových měr, kterou Marx uvádí v tomto modelovém příkladu, vyjadřuje tedy skutečnou vývojovou tendenci kapitalistické výroby. Ta s pokračujícím relativním zmenšováním variabilního kapitálu oproti konstantnímu kapitálu vytváří stále se zvětšující organické složení celkového společenského kapitálu, jehož přímým důsledkem je, že při nezměněném a dokonce při rostoucím stupni vykořisťování práce se míra nadhodnoty vyjadřuje v ustavičně klesající společensky průměrné (všeobecné) míře zisku. Toto klesání se ovšem neprojevuje v absolutní formě, ale spíše v tendenci k progresivnímu klesání.

Progresivní tendence všeobecné míry zisku k poklesu je tedy jen výrazem pokračujícího vývoje společenské produktivní síly práce, jenž charakterizuje kapitalistický výrobní způsob, jehož výrobně silovou základnu tvoří klasická masová strojová průmyslová výroba. To sice neznamená, že míra zisku nemůže přechodně klesat také z jiných důvodů, ale je tím z podstaty kapitalistického způsobu výroby dokázáno jako samozřejmá nutnost, že při jeho rozvoji se všeobecná průměrná míra nadhodnoty musí vyjadřovat v klesající všeobecné míře zisku. Protože masa používaná živé práce se ve srovnání s masou zpředmětněné práce, kterou uvádí do pohybu, ve srovnání s masou produktivně spotřebovávaných výrobních prostředků stále zmenšuje, musí se také ta část živé práce, která není placena a zpředmětňuje se v nadhodnotě, stále zmenšovat ve srovnání s velikostí hodnoty použitého celkového kapitálu. Tento poměr masy nadhodnoty k hodnotě celkového používaného kapitálu tvoří ale míru zisku, jež tedy musí ustavičně klesat.

Zákon klesající tendence všeobecné míry zisku, v níž se vyjadřuje táž či dokonce stoupající míra nadhodnoty, znamená tedy, že vezmeme-li nějaké určité množství průměrného společenského kapitálu, představují stále větší část tohoto kapitálu výrobní prostředky (čili mrtvá, zvěcnělá práce) a stále menší část práce živá, z čehož plyne, že jelikož celková masa živé práce přidávané k ve výrobních prostředcích práci zvěcnělé ve srovnání s hodnotou těchto výrobních prostředků klesá, klesá ve srovnání s hodnotou celkového zálohovaného kapitálu také neplacená práce a ta část hodnoty, v níž se zračí. Jinými slovy: v živou práci se z celkového vynaloženého kapitálu přeměňuje stále menší alikvotní část, a proto tento celkový kapitál vstřebává v poměru ke své velikosti stále méně nadpráce, třebaže poměr neplacené části použité práce k její placené části může zároveň vzrůstat. Relativní zmenšování variabilního kapitálu a zvětšování kapitálu konstantního, i když tyto části mohou absolutně vzrůstat, je pouze jiný výraz pro rostoucí produktivitu práce. Vývojová tendence relativního zmenšování přivlastňované nadpráce ve srovnání ve srovnání s masou zpředmětněné práce, uváděné do pohybu živou prací, současně nikterak nevylučuje, že absolutní masa práce uváděné do pohybu a vykořisťované společenským kapitálem vzrůstá a že tedy také roste absolutní masa nadpráce přivlastňované tímto kapitálem, čili že se rozmnožuje dělnické obyvatelstvo, jehož živou práci společensky průměrný kapitál zaměstnává: počet dělníků používaných kapitálem neboli absolutní masa živé práce, kterou kapitál uvádí do pohybu, a tedy i absolutní masa nadpráce, již vstřebává, absolutní masa nadhodnoty a zisku, kterou produkuje, tedy může vzrůstat, a to progresivně vzrůstat, přestože míra zisku progresivně klesá – a nejen může, nýbrž na základě kapitalistické zboží výroby i vzrůstat musí.

Kapitalistický výrobní proces je zároveň i procesem akumulace a koncentrace kapitálu, která je sama o sobě materiálním prostředkem ke zvyšování produktivní síly práce. S rozvojem produktivity práce roste masa vyrobených užitných hodnot, jejichž část tvoří výrobní prostředky a dodatečná práce, jejímž přivlastněním může být toto dodatečné bohatství znovu přeměněno v kapitál, závisí na mase užitných hodnot těchto výrobních prostředků, s nimiž mají dělníci ve výrobním a hodnototvorném procesu co do činění. Nárůst masy výrobních prostředků tak vyvolává růst dělnického obyvatelstva, vytváření dělnického obyvatelstva odpovídajícího dodatečnému kapitálu a dokonce vcelku neustále převyšujícího jeho potřeby. Z povahy kapitalistického procesu akumulace coby momentu procesu kapitalistické zboží výroby vyplývá, že zvětšená masa výrobních prostředků určených k tomu, aby byly přeměněny v kapitál, bude mít vždy po ruce příslušně rozmnožené a dokonce přebytké dělnické obyvatelstvo, které lze vykořisťovat. A tato rezervní pracovní armáda, doprovázená v systému výrobně vztahových forem kapitalistické tradiční masové strojové průmyslové velkovýroby dočasnou, sezonní a strukturální nezaměstnaností, vzniká právě proto, že se produktivní síla společenské práce zvětšuje, tj. nikoli v důsledku absolutního nepoměru mezi prací a existenčními prostředky nebo prostředky k výrobě těchto životních existenčních prostředků, nýbrž v důsledku nepoměru plynoucího z kapitalistického vykořisťování práce, nepoměru mezi stoupajícím růstem kapitálu a jeho relativně klesající potřebou rostoucího obyvatelstva.

Týž vývoj produktivní síly společenské práce, tytéž zákony, které se projevují v relativním zmenšování variabilního kapitálu oproti celkovému kapitálu a tím v urychlené akumulaci, zatímco na druhé straně se

akumulace svým zpětným účinkem stává východiskem dalšího vývoje produktivní síly dalšího relativního zmenšování variabilního kapitálu, týž vývoj se, nehledě na chvilkové výkyvy, zračí v rostoucím zvětšování kapitálem používané relativně přebytné dělnické pracovní síly a stoupajícím růstu absolutní masy nadhodnoty čili i zisku. Zákonitost klesající tendence společensky průměrný míry zisku se tudíž projevuje ve dvojaké formě, jelikož ukazuje, že z jedné a týchž příčin se míra zisku zmenšuje a zároveň absolutní masa zisku zvětšuje. S pokrokem kapitalistického výrobního způsobu se tedy rozvoj společenské produktivní síly práce vyjadřuje na jedné straně v tendenci k ustavičnému klesání míry zisku, na straně druhé pak v ustavičném vzrůstání absolutní masy přivlastňované nadhodnoty neboli zisku, takže relativnímu zmenšování variabilního kapitálu a zisku vcelku odpovídá jejich absolutní zvětšování. Tento dvojitý účinek se může projevit jen v tom, že celkový kapitál roste rychleji, než klesá míra zisku. Má-li se při vyšším složení kapitálu čili při relativně rychlejším zvětšování konstantního kapitálu použít absolutně zvětšený variabilní kapitál, musí celkový kapitál vzrůstat nejen úměrně s vyšším složením, nýbrž ještě rychleji. Z toho vyplývá, že čím víc se rozvíjí kapitalistický výrobní způsob, tím je nutné stále větší množství kapitálu, aby se zaměstnávala táž a tím spíše rostoucí pracovní síla. Stoupající produktivní síla práce vytváří tedy na kapitalistické základně nutně trvalý zdánlivý přebytek dělnického obyvatelstva.

Vulgární buržoazní politická ekonomie, jež nedovedla vysvětlit zákon klesající míry zisku, uváděla stoupající míru zisku, vzrůst absolutní velikosti zisku ať již pro jednotlivého kapitalistu, nebo pro společenský kapitál jako jakýsi důvod k útěše, ale i ten se zakládal na pouhých frázích a možnostech. Viděli jsme, že míra zisku vyjadřuje míru nadhodnoty vždycky nižší, než jaká je. A dokonce i stoupající míra nadhodnoty má tendenci vyjadřovat se v klesající míře zisku. Míra zisku by se rovnala míře nadhodnoty jen tehdy, kdyby se masa konstantního kapitálu vloženého do výrobního procesu rovnala nule, tj. kdyby byl veškerý investovaný kapitál vynakládán na mzdu. Klesající míra zisku zrcadlí klesající míru nadhodnoty jen tehdy, když poměr mezi hodnotou konstantního kapitálu a množstvím pracovní síly, která jej uvádí do pohybu, zůstává nezměněn nebo když množství pracovní síly ve srovnání s hodnotou konstantního kapitálu vzrostlo. Ricardo v domněnce, že zkoumá míru zisku, zkoumal fakticky pouze míru nadhodnoty, a i tu jen za předpokladu, že pracovní den je co do intenzity i délky stálou veličinou.

Klesání míry zisku a urychlená akumulace jsou různými výrazy téhož procesu jen potud, že obojí zračí vývoj produktivní síly. Akumulace sama zase urychluje klesání míry zisku, pokud je s ní spojena koncentrace prací ve velkém měřítku a tím i vyšší složení kapitálu. Z druhé strany klesání míry zisku zase urychluje koncentraci kapitálu a jeho centralizaci, čímž se opět zrychluje akumulace, pokud jde o masu, ačkoli s mírou zisku klesá míra akumulace. A protože míra zhodnocení celkového kapitálu, míra zisku, je stimulem kapitalistické výroby (tak jako je zhodnocování kapitálu jejím jediným účelem), zpomaluje její pokles vytváření nových samostatných kapitálů a ohrožuje tak rozvoj kapitalistického výrobního procesu; podporuje nadprodukci, spekulaci, krize, přebytný kapitál vedle přebytného obyvatelstva. Proto ti klasičtí buržoazní ekonomové, kteří jako Ricardo považovali kapitalistický výrobní způsob za absolutní, tu cítili, že si tento výrobní způsob sám vytváří svou vývojovou hranici, a nepřipisovali tudíž tuto vývojovou mez výrobě, nýbrž přírodě (v učení o rentě). V jejich hrůze z klesající míry zisku byla nejdůležitější předtucha, že kapitalistický způsob výroby naráží v rozvoji produktivních sil na mez, která nemá nic společného s vytvářením bohatství jako takovým; a tato zvláštní mez svědčí o omezenosti kapitalistického výrobního způsobu a o jeho historickém, přechodném charakteru; svědčí o tom, že tento výrobní způsob není absolutním výrobním způsobem pro vytváření bohatství, naopak, že se na jistém vývojovém stupni dostává do konfliktu se svým dalším rozvojem.

Kapitalistický výrobní způsob nelze nikdy ukazovat jako něco, čím není, totiž jako výrobu, jejímž bezprostředním účelem je požitek čili zhotovování požitku pro kapitalistu (a už vůbec ne výroba užitných hodnot pro společnost), neboť bezprostředním účelem a určujícím motivem kapitalistické výroby je tvorba nadhodnoty a zpětná přeměna jedné její části v kapitál neboli akumulace. Jakmile je množství nadpráce, které je možno vysát a vyždímat ze živé pracovní síly dělnického obyvatelstva, zpředmětněno ve vyrobeném zboží, je vytvořena nadhodnota. Ale tímto vytvořením nadhodnoty je ukončen pouze první akt kapitalistického výrobního procesu, bezprostřední výrobní proces. Kapitál vstřebal určité množství neplacené práce, přičemž s vývojem procesu, jenž se odráží v poklesu všeobecné míry zisku, masa takto vyrobené nadhodnoty obrovsky vzrůstá. A tu přichází druhý akt procesu. Celkové množství zboží, celkový produkt, jak ta část, která nahrazuje konstantní a variabilní kapitál, tak i ona část, která představuje nadhodnotu, se musí prodat. Jestliže se to nestane nebo se prodá jen zčásti či pouze za ceny, které jsou nižší než výrobní ceny, je dělník sice vykořisťován, ale jeho vykořisťování se jako takové pro kapitalistu nerealizuje, což může být spojeno s vůbec žádnou nebo jen částečnou realizací vyždímané nadhodnoty, dokonce s částečnou nebo úplnou ztrátou jeho kapitálu.

Zákon kapitalistické výroby je dán neustálými revolucemi ve výrobních metodách, snižováním hodnoty existujícího kapitálu, které je s nimi vždycky spojeno, všeobecným konkurenčním bojem a nutností zdokonalovat výrobu a rozšiřovat její měřítko už proto, aby se udržela. Proto musí být ustavičně rozšiřován trh, takže jeho souvislosti a podmínky, které je regulují, nabývají stále více povahy přírodního zákona nezávislého na výrobcích, stávají se stále nekontrolovatelnějšími. Vnitřní rozpor kapitalistického způsobu výroby má snahu vyrovnat se rozšířením vnějšího pole. Čím více se však rozvíjí produktivní síla, tím více se dostává do rozporu

s úzkou základnou, na které spočívají vztahy spotřeby. Na této rozporuplné základně není naprosto žádným rozparem to, že nadbytek kapitálu je spojen s rostoucím nadbytkem obyvatelstva; neboť ačkoli by při spojení obou vzrostla masa vytvořené nadhodnoty, vzrůstal by právě tento rozpor mezi podmínkami, za nichž je tato hodnota vytvářena, a podmínkami, za nichž je realizována, rozpor, jenž vyjadřuje skutečnost, že míra zisku společenského kapitálu klesá nikoli proto, že dělník je méně vykořisťován, nýbrž z toho důvodu, že ve srovnání s používaným kapitálem se používá méně živé práce bezprostředních výrobců.

Kapitalistický způsob výroby plodí konflikt mezi rozšiřováním výroby a zhodnocováním, neboť má tendenci absolutně rozvíjet produktivní síly bez ohledu na hodnotu a v ní zahrnutou nadhodnotu a bez ohledu na společenské vztahy, za nichž kapitalistická výroba probíhá, zatímco na druhé straně je jeho cílem uchování existující kapitálové hodnoty a její co největší zhodnocení (tj. stále zrychlované narůstání této hodnoty. Jeho specifický charakter je zaměřen na danou kapitálovou hodnotu jako prostředek k co největšímu zhodnocení této hodnoty. Metody, jímž tohoto cíle dosahuje, zahrnují snižování míry zisku, snižování hodnoty daného kapitálu a rozvoj produktivních sil práce na úkor už vytvořených produktivních sil. Periodické snižování hodnoty daného kapitálu, které je imanentním prostředkem kapitalistického výrobního způsobu ke zpomalování poklesu míry zisku a ke zrychlování akumulace kapitálové hodnoty vytvářením nového kapitálu, narušuje dané vztahy, za nichž se uskutečňuje proces oběhu a reprodukce kapitálu, a proto je doprovázeno náhlými poruchami a krizemi výrobního procesu. Relativní zmenšování variabilního kapitálu ve srovnání s konstantním, které jde ruku v ruce s vývojem produktivních sil, se stává podnětem k růstu dělnického obyvatelstva, přičemž neustále vytváří umělý přebytek obyvatelstva. Akumulace kapitálu co do hodnoty je zpomalována poklesem míry zisku, a tím ještě urychluje akumulaci užité hodnoty, přičemž ta zase urychluje akumulaci co do hodnoty.

Kapitalistická výroba se neustále snaží překonat tyto své imanentní vývojové hranice, ale překonává je pomocí prostředků, které jí tyto hranice vytvářejí znovu a v mohutnějším měřítku. Pravou hranicí kapitalistické výroby je sám kapitál, to, že kapitál a jeho sebezhdnocování jako výchozí a konečný bod, jako motiv a účel výroby, že výroba je pouze výrobou pro kapitál, a naopak výrobní prostředky nejsou pouhými prostředky ke stále rozsáhlejšímu formování životního procesu společnosti výrobců. Hranice, v nichž se jediné může pohybovat uchovávaní a zhodnocování kapitálové hodnoty, založené na vyvlastňování a zbídačování velké masy výrobců, tyto hranice se tudíž neustále dostávají do rozporu s výrobními metodami, které musí kapitál ke svému cíli používat a které jsou zaměřeny na neomezené rozšiřování výroby, na výrobu jako samoučel, na neomezený rozvoj společenských produktivních sil práce. Prostředek – neomezený rozvoj společenských produktivních sil – se dostává do neustálého konfliktu s omezeným účelem, zhodnocením daného kapitálu. Proto je-li kapitalistický výrobní způsob historickým prostředkem, jak rozvíjet materiální produktivní sílu a vytvořit světový trh, který jí odpovídá, je zároveň ustavičným rozparem mezi tímto svým historickým úkolem a odpovídajícími společenskými výrobními vztahy.

Vývojové meze kapitalistického výrobního způsobu se projevují: a) v tom, že rozvoj produktivní síly práce vytváří v poklesu společensky průměrné míry zisku zákon, který se v určitém bodě dostává do konfliktu s jejím vlastním vývojem, a proto musí být ustavičně překonáván periodicky se opakujícími krizemi z nadvýroby; b) v tom, že o rozšíření nebo omezení výroby rozhoduje přivlastňování neplacené práce a poměr této neplacené práce k zprůměrněné práci vůbec, čili vyjádřeno kapitalisticky, zisk a poměr tohoto zisku k použitému kapitálu, tedy určitá výše míry zisku, a ne poměr produkce ke společenským potřebám, k potřebám společensky rozvinutých lidí, takže kapitalistická výroba se nezastavuje tehdy, když to vyžaduje uspokojení potřeb, nýbrž tehdy, když zastavení výroby vyžaduje vytváření a realizování zisku.

Jestliže všeobecná míra zisku klesá, začne na jedné straně kapitál usilovat o to, aby jednotlivý kapitalista lepšími výrobními metodami stlačil individuální hodnotu svých jednotlivých zboží pod jejich průměrnou společenskou hodnotu a dosáhl tak, při dané tržní ceně, jistého mimořádného zisku; na druhé straně bují podvody a nacházejí všude příznivou půdu v náruživém zkoušení nových výrobních metod, nových kapitálových vkladů, nových dobrodružství, jen aby byl zajištěn nějaký mimořádný zisk, nezávislý na všeobecném průměru a vyšší než tento průměr. Míra zisku, tj. relativní přírůstek kapitálu, je důležitá především pro všechny nové, samostatně se seskupující výhonky kapitálu. A jakmile by se tvorba kapitálu dostala výhradně do rukou několika málo hotových velkých kapitálů, u nichž masa zisku vyvažuje jeho míru, pak by oheň oživující výrobu vůbec zhasl. Výroba by usnula. Míra zisku je hybná síla kapitalistické výroby zboží, a vyrábí se pouze to, co se dá vyrobit, pokud se to dá vyrobit se ziskem. Z toho plynuly obavy klasických anglických buržoazních ekonomů ze snižování celospolečenské míry zisku. Jestliže Ricarda znepokojovala už pouhá možnost poklesu všeobecné ziskové míry, pak to svědčí o jeho hlubokém pochopení podmínek kapitalistické výroby. Přitom bylo u Ricarda významné právě to, co se mu vytýká: že se při zkoumání kapitalistické výroby nestaral o „lidi“ a měl na zřeteli jenom rozvoj produktivních sil, ať je vykoupen jakýmkoli obětmi na lidech a kapitálových hodnotách. Rozvoj produktivních sil společenské práce je historickým úkolem a oprávněním existence kapitálu. Právě tím bezděčně vytváří materiální podmínky vyšší formy výroby. Ricarda znepokojovalo to, že míra zisku, že míra zisku, stimul kapitalistické výroby a podmínka i hnací síla akumulace je ohrožována rozvojem výroby samotné. Byl v tom cosi hlubšího, což Ricardo pouze tušil: čistě ekonomickým způsobem, tj. z buržoazního hlediska, v mezích kapitalistického chápání a ze stanoviska samotné kapitalistické výroby se v Ricardově teorii ukazovala její

omezenost, její relativnost, že to není absolutní, nýbrž pouze historicky přechodný způsob výroby, odpovídající určité omezené epoše vývoje materiálních výrobních podmínek.¹¹

Marxem objevený zákon klesající tendence a vývojové perspektivy všeobecné míry zisku podkopával mimo jiné důvěryhodnost ekonomické teorie Jeana Baptista Saye, která sugerovala, že výroba bohatství je tvorbou užitečnosti, jež vytváří hodnotu každého statku, na níž se podílejí tři základní produktivní faktory: práce, která dostává mzdu; kapitál, jenž z výrobního procesu těží zisk (v podobě podnikatelského zisku, bankovního úroku či marže kapitalistického obchodníka); třetím produktivním činitelem je pak půda, která získává rentu. Apologetický smysl této utěšené teorie vůči kapitalistickému výrobnímu způsobu je zcela zřejmý: dělníci nejsou jedinými tvůrci hodnoty vyrobeného statku, nemají žádný nárok na celý vyrobený produkt a nejsou v žádném případě vykořisťováni; v kapitalistické občanské společnosti vládne – či by alespoň měla vládnout – mezi dělníky, kteří do procesu výroby společensky užitečných, hmotných či nehmotných statků vkládají svou živou práci, za níž dostávají mzdu, kapitalistickými továrníky a podnikateli, kteří přinášejí nezbytný kapitál, a vlastníky půdy, co dostávají rentu, sociální harmonie a třídní spolupráce, společný zájem na růstu společenského bohatství.

Say kategoricky prohlašoval, že výrobky se kupují za výrobky, přičemž každý produkt nabízený na trhu vytváří zároveň poptávku po jiných výrobcích, a protože nabídka je současně poptávkou, vytváří si svou vlastní poptávku, musí být v úhrnu v každém okamžiku mezi nabídkou a poptávkou tržní rovnováha, souhrnná nabídka se musí rovnat souhrnné poptávce, takže veškeré zboží v podstatě nalezne svého odběratele, neboť suma cen veškerého vyprodukovaného zboží vždycky odpovídá celkové sumě veškerých příjmů, jelikož ceny výrobků zahrnují mzdy dělníků, zisky kapitalistických podnikatelů a renty vyplácené majitelům půdy, vlastníkům pozemků, na nichž se provozuje kapitalistická zbožní výroba: celkové příjmy příslušníků všech společenských tříd buržoazní občanské společnosti tudíž vždy dosahují takové výše, jaké je zapotřebí k nákupu veškerého vyrobeného zboží – ovšem za podmínky plné zaměstnanosti, což je v systému kapitalistických výrobních vztahů podmínka nespílitelná; právě zde spočívalo čertovo kopýtko Sayovy teorie. Ze své teorie vyvozoval Say závěr, že není možná ekonomická krize ze všeobecné nadvýroby, v kapitalistickém sociálně ekonomickém systému by mělo docházet pouze k výjimečným a dočasným odbytovým poruchám na přechodnou dobu, například v případě, že určité zboží nenalezne odběratele ani po drastickém snížení cen, nebo že se jedněch produktů vyrobilo příliš mnoho, protože se jiných vyrobilo příliš málo.

Proti Sayově teorii se již od počátku také namítalo, že lidé ve skutečnosti své veškeré příjmy okamžitě neutrácejí, ale naopak si určitou část svých příjmů uloží v bankách. Zboží se tak vyrobí více, než by odpovídalo sumě finančních příjmů k jeho nákupu. Rozdíl mezi nabídkou a poptávkou je přitom stejně vysoký jako množství ušetřených peněz. S touto kritikou by se však Sayova teorie lehce vypořádala, jelikož ctihodné bankovní domy nejdříve nastaví parametry úrokových sazeb pro střadatele a pak na vkladových účtech uložené peníze půjčují především podnikatelům, kteří si za poskytnuté úvěry nakupují investiční statky, jako jsou stroje či soustavy strojů v technologických výrobních celcích a další prvky konstantního fixního kapitálu. Peněžní ústavy musí samozřejmě zároveň vyladit a hlídat vzájemný poměr mezi úroky na úsporách a vkladech od fyzických a právnických osob (neboli peněžích zapůjčených bankám) a úrokovými sazbami na úvěry (čili na peníze zapůjčené od bank), aby jejich soukromí majitelé, bankovní kapitalisté, kteří podnikají s peněžním úvěrovým kapitálem, nebankrotovali: při podnikání a hospodaření s cizími penězi musí brát na zřetel:

a) že u srovnatelně stejných částek musí být úroková sazba u sumy peněz, které si fyzické či právnické osoby půjčují u bank, čímž vzniká jejich dluh vůči bance, vyšší než úroková míra u peněžního obnosu, jež příslušná fyzická neb právnická osoba půjčí bance, které tak vzniká dluh v poměru ke střadateli a vkladateli;

b) že u podnikatelských úvěrů představuje horní mez úrokové sazby společensky průměrná míra zisku, aby mohl kapitálový investiční subjekt úvěr splácet, kdežto u spotřebních úvěrů může úroková sazba všeobecnou ziskovou míru i překročit.

Stejně tak jako kolísá na zbožním trhu cena zboží, kolísá na trhu peněžního úvěrového kapitálu úroková míra, která je dle Sayovy teorie, cenou peněz: jestliže se – v krizovém období – hodně šetří a lidé si berou málo úvěrů, úroková sazba klesá, což vyvolává zájem podnikatelů na získání úvěrů na investiční statky, jestliže se – v dobách ekonomické konjunktury – šetří málo a poptávka po úvěrech stoupá, stoupá i úroková sazba, což vyvolává a podporuje zájem střadatelů ukládat svoje úspory do bank. Sayova ekonomická teorie z těchto předpokladů vyvozovala, že:

a) v soustavě sociálně ekonomických výrobních vztahů kapitalistické zbožní výroby je rozhodujícím ekonomickým stimulem obyvatel i podnikatelských subjektů k ukládání úspor do bankovních domů výše úroků;

b) fungování tržního mechanismu v oblasti peněžního úvěrového kapitálu, které reguluje výkyvy úrokové míry, neustále obnovuje rovnováhu mezi úsporami a investicemi, přetváří úspory na podnikatelské investiční úvěry.¹²

¹¹ Viz tamtéž, str. 228-286.

¹² Viz Sitárová, Z. – Kliment, A. a kolektiv: Dějiny ekonomických teorií, Svoboda, Praha 1981, str. 130-135. Viz též informace, které lze načerpat po zadání hesla „Sayův zákon“ na internetovém serveru www.wikipedia.cz

Jak se prosazuje tendence k poklesu společensky průměrné ziskové míry, odehrávají se výkyvy úrokových sazeb ve stále se zužujícím rámci, daném snižující se horní hranicí úrokové míry. Pokles úrokových sazeb na podnikatelské investiční úvěry vyhovuje samozřejmě kapitalistickým továrníkům (stejně jako příjemcům úvěrů na nákup spotřebního zboží), rozhodně ale není v zájmu bankéřů, jimž omezuje magické hrátky s peněžním úvěrovým kapitálem. Sociálně ekonomický zájem fyzických i právnických osob kapitalistické občanské společnosti, pokud je pojmově shrneme do jednoho celku, do společné množiny, je ostatně rozporný: coby příjemcům podnikatelských či spotřebitelských úvěrů jim vyhovují nízké úroky, když ale chtějí majitelé továren či jejich zaměstnanci zúročit svoje úspory v peněžních ústavech, žádají přirozeně od majitelů bankovních domů úrokové sazby co nejvyšší. Důsledkem je, že nespokojeni jsou jedni i druzí, neboť vývojová perspektiva snižování míry úrokového výnosu peněžního úvěrového kapitálu podvazuje a podlamuje jak ekonomický zájem na poskytování půjček bankovním institucím, tak i ekonomický zájem soukromých vlastníků peněžních domů na poskytování půjček na nakupování spotřebního zboží či investičních statků. Díky snižování míry zúročení úvěrů bankám i úvěrů od bank „mohou žít z peněžních úroků už jen největší boháči“¹³, což podněcuje proces akumulace a koncentrace peněžního úvěrového i produktivního kapitálu, a tak není divu, že výsledkem sociálně ekonomického konkurenčního třídního boje uvnitř buržoazní společenské třídy mezi bankéři, vlastníky peněžního úvěrového kapitálu a kapitalistickými výrobci zboží, továrníky coby majiteli produktivního kapitálu v dalším rozvoji kapitalistického systému bylo splývání peněžního úvěrového kapitálu a průmyslového výrobního kapitálu ve finančním kapitálu, čímž se jako nejvýznamnější sociálně ekonomická skupina monopolního kapitalismu zformovala velkoburžoazní finanční oligarchie.

John Maynard Keynes svého času zapochyboval o platnosti základních postulátů Sayovy ekonomické teorie, když se zabýval zkoumáním vzájemného vztahu mezi poptávkou po zboží a zaměstnaností a snažil se zjistit, na čem závisí efektivní poptávka obyvatelstva po svěťování uspořené peněze na vkladech bankovním institucím čili úvěrech (půjčkách) bankám, kdy se lidé stávají věřiteli a bankovní domy dlužníky. Podle Keynesa tvoří souhrn poptávky v celé kapitalistické ekonomice poptávka po spotřebním zboží (a tedy i po úvěrech na nákup spotřebního zboží) spolu s poptávkou po investičních statcích, jako jsou, jak jsme již uvedli, stroje na výrobu dalších strojů (neboli výrobních prostředků) i na produkci spotřebních předmětů (neboli též po úvěrech na nákup podnikatelských investičních statků). Finanční úvěrové zdroje na nákup spotřebních předmětů a investičních podnikatelských statků vznikají, jak je obecně známo a jak znovu opakujeme, z dluhu, jež mají vážené peněžní ústavy vůči obyvatelstvu, které jim svěřilo své úspory.

Keynes nejprve zkoumal spotřebu soukromých domácností, které vydávají své příjmy na zboží denní spotřeby. Přitom ho zvláště zajímalo, jak se mění výdaje na spotřebu při rostoucích příjmech. To, co zjistil, formuloval ve svém „psychologickém zákoně“, podle nějž lidé současně s rostoucími příjmy sice zvyšují své výdaje na denní spotřebu, nikoli však o celou částku, o níž se zvýšily jejich finanční příjmy. Tento zbytek si lidé ušetří, z čehož plyne, že s rostoucími příjmy obyvatel rostou i jejich úspory. Tím se Keynes dostal do rozporu s klasickým Sayovým učením. Jestliže klasická Sayova ekonomická teorie tvrdila, že výše úspor závisí na výši úrokových sazeb, prohlašoval Keynes, že výše úspor závisí na výši příjmů. Pokud však lidé spoří nezávisle na výši úrokové míry, pak nelze očekávat, že bude fungovat mechanismus úroků – čili onen zákon, jenž má zaručovat rovnováhu mezi nabídkou úvěrů a poptávkou po nich, čímž může vznikat mezera v poptávce podnikatelů po investičních statcích, což vyvolá hospodářský pokles a růst nezaměstnanosti spjatý se snížením objemu mezd v oblasti průmyslové výroby produkující výrobní prostředky, jenž se pak přenáší z odvětví produkce investičních statků do průmyslové výroby spotřebního zboží, čímž se roztáčí spirála cyklické ekonomické krize z nadvýroby. Z toho se pak dle Keynesa odvíjí nezbytnost státních zásahů do fungování kapitalistické ekonomiky a státní regulace hospodářského vývoje spočívající a) v utváření administrativních a správních institucí buržoazního národního sociálního státu neboli mechanismů a struktur zmírňujících sociální dopady kapitalistického vykořisťování ve formě různých systémů sociálního zabezpečení, které mají podobu státních podpor v nezaměstnanosti, peněžních částek sociálního minima či dalších výdajů na sociální účely; b) hospodářské strategii kapitalistického národního státu zaměřené na rozvíjení systému státních zakázek pro podnikatelské kapitálové investiční subjekty, jež mají podporovat a stimulovat hospodářský rozvoj, a tedy i růst zaměstnanosti přinášející růst mezd, finančních příjmů zaměstnanců tvořících většinu obyvatelstva.¹⁴

Zákon klesající tendence společensky průměrné (čili všeobecné) míry zisku se prosazuje skrze v protisměru působící příčiny, opačně účinkující vlivy, které působení všeobecného zákona zpomalují, či dokonce ruší a maří – a právě proto jde při klesání všeobecné míry zisku o klesající tendenci. Marx v této logické a historické souvislosti uvádí takového nejobecnější příčiny:

a) Zvyšování stupně vykořisťování práce, kdy se proces ždímání a vysávání nadhodnoty a pohlcování nadpráce ze živé konkrétní práce dělníků rozvíjí zejména prodlužováním pracovního dne a intenzifikací práce. Již před tím Marx prokázal – a právě v tom spočívá tajemství klesající tendence míry zisku –, že postupy při vytváření relativní nadhodnoty spočívají v následujícím: na jedné straně přeměňovat co nejvíce z dané masy

¹³ Marx, K.: Ekonomicko-filozofické rukopisy z roku 1844; Svoboda, Praha 1978, str. 14.

¹⁴ Viz Sitárová, Z. – Kliment, A. a kolektiv: citované dílo, str. 211-232.

práce v nadhodnotu, na druhé straně pak používat co nejméně živé práce v poměru k zálohovanému konstantnímu kapitálu, takže tytéž důvody, které dovolují zvyšovat stupeň vykořisťování práce, znemožňují vykořisťovat se stejně velkým celkovým kapitálem stejné množství práce jako dříve. To jsou ony protichůdné tendence, které vedou ke zvyšování míry nadhodnoty, ale zároveň ke zmenšování masy nadhodnoty vytvářené daným kapitálem a tedy k poklesu míry zisku. Je třeba se v této souvislosti zmínit také o hromadném zavádění práce žen a dětí, protože celá rodina pak musí dodávat kapitálu větší masu nadpráce než dříve, což vyvolává současně tlak na snižování mezd pod hodnotu pracovní síly dělnického obyvatelstva;

b) Zlevňování prvků (především fixního) konstantního kapitálu, jež zvyšuje míru zisku při nezměněné míře nadhodnoty nebo nezávisle na míře nadhodnoty. Týž vývoj, jenž relativně zvětšuje masu konstantního kapitálu ve srovnání s variabilním, zmenšuje v důsledku zvýšené produktivní síly hodnotu jeho prvků a brání tedy tomu, aby hodnota konstantního kapitálu, třebaže ustavičně roste, rostla v témž poměru jako jeho materiální objem, tj. jako materiální objem výrobních prostředků, které jsou uváděny do pohybu stejným množstvím pracovní síly. V jednotlivých případech se masa prvků konstantního kapitálu může dokonce zvětšovat, zatímco jeho hodnota zůstává stejná či dokonce klesá. A s tím souvisí snižování hodnoty už existujícího kapitálu (neboli jeho látkových prvků), dané rozvojem průmyslu. I toto snižování hodnoty je jednou z trvale působících příčin, které zpomalují pokles míry zisku, ačkoli za jistých okolností může zmenšovat masu zisku tím, že zmenšuje masu kapitálu, který přináší zisk. Zde se znovu ukazuje, že tytéž příčiny, které vyvolávají klesající tendenci míry zisku, zmírňují prosazování této tendence;

c) Relativní přebytek dělnického obyvatelstva, jehož vytváření je neodlučitelné od rozvoje produktivní síly práce, jehož výrazem je snižování míry zisku, a je jím urychlováno. Utváření rezervní dělnické pracovní armády se v zemi projevuje tím nápadněji, čím víc je v ní vyvinut kapitalistický způsob výroby, a samo o sobě je příčinou, proč v mnoha výrobních odvětvích trvá víceméně neúplné podřízení práce kapitálu déle, než to na první pohled odpovídá všeobecnému stavu rozvoje výrobních sil. Je to důsledek láce a masy námezdních dělníků, kteří jsou k dispozici nebo uvolněni, a většího odporu, jež některá výrobní odvětví díky své povaze kladou přeměně ruční práce ve strojovou. Na druhé straně se otevírají nová výrobní odvětví, zejména také pro luxusní spotřebu, jejichž základnou se stává právě ono relativně přebytečné dělnické obyvatelstvo, uvolňované v důsledku převahy konstantního kapitálu v jiných výrobních odvětvích. Tato nová odvětví jsou zase založena na převaze prvku živé práce a jen pozvolna procházejí touž cestou vývoje jako ostatní výrobní odvětví. V obou případech tvoří variabilní kapitál značnou část celkového kapitálu a mzda je podprůměrná, takže jak míra nadhodnoty, tak masa nadhodnoty jsou v těchto výrobních odvětvích neobyčejně vysoké. A protože všeobecná míra zisku se vytváří vyrovnáváním měr zisku ve zvláštních výrobních odvětvích, vyvolává tu opět táž příčina, která působí klesající tendenci míry zisku, protiváhu proti této tendenci, která její působení víceméně paralyzuje;

d) Zahraniční obchod, jenž zlevňuje prvky konstantního kapitálu i životní prostředky, ve které se přeměňuje kapitál variabilní, čímž vyvolává vzestup míry zisku, neboť zvyšuje míru nadhodnoty a snižuje hodnotu konstantního kapitálu. Působí v tomto smyslu, jelikož dovoluje rozšiřovat měřítko výroby. Tím urychluje na jedné straně akumulaci, na druhé straně však také zmenšování variabilního kapitálu oproti konstantnímu kapitálu a tím pokles míry zisku. Stejně tak se rozšiřování zahraničního obchodu, třebaže v dobách dětství kapitalistického výrobního způsobu bylo jeho základnou, stalo s pokrokem tohoto výrobního způsobu v důsledku jeho vnitřní nutnosti, v důsledku potřeby stále širšího trhu, jeho vlastním produktem. Kapitály vkládané do zahraničního obchodu mohou přinášet vyšší míru zisku, protože předně se tu konkuruje se zbožím vyráběným v jiných zemích za nejpříznivějších výrobních podmínek, takže pokročilejší země prodává svá zboží nad hodnotou, i když levněji než konkurující země. Pokud se tu práce pokročilejší země zhodnocuje jako práce vyšší specifické váhy, míra zisku stoupá, protože práce, která není placena jako kvalitativně vyšší, se prodává jako kvalitativně vyšší. Táž situace může nastat vůči zemi, kam se zboží posílá i odkud se zboží odebírá, že totiž tato země dostává více zpředmětněné práce in natura, než dostává, a že přitom přesto dostává zboží levněji, než by je mohla vyrobit sama. Stejně jako továrník, který využije nový vynález, dříve než se všeobecně rozšíří, prodává levněji než jeho konkurenti, a přesto prodává nad individuální hodnotou svého zboží, tj. specificky vyšší produktivní sílu práce, kterou používá, zhodnocuje jako nadpráci, čímž realizuje mimořádný zisk. Na druhé straně pokud jde o kapitály vkládané do kolonií, mohou vynášet vyšší míry zisku, protože tam je v důsledku nižšího stupně vývoje výrobních sil míra zisku vůbec vyšší, a při používání práce otroků, kuliů atd. je tam také vyšší vykořisťování práce. Je zjevné, že tyto vyšší míry zisku, které vynášejí kapitály vložené do určitých výrobních oborů, načež je pak odvádějí do vlasti, vstupují do procesu vyrovnávání všeobecné míry zisku – nestojí-li tomu ovšem v cestě monopoly –, a tudíž ji úměrně zvyšují. Tento proces nelze pochopit jinak, pokud tak odvětví, do nichž je vkládán kapitál, podléhají zákonům svobodné konkurence. Ve své vlastní zemi však zahraniční obchod podporuje rozvoj kapitalistického výrobního způsobu, a tím snižování variabilního kapitálu vůči konstantnímu, na druhé straně vyvolává nadprodukcí vzhledem k cizině a má tudíž v dalším průběhu zase opačný účinek.

Marx k tomu podotýká, že tytéž příčiny, které vyvolávají klesání všeobecné míry zisku, vyvolávají zpravidla opačné účinky, které tento proces brzdí, zpomalují a částečně paralyzují. Neruší zákon, oslabují však jeho působení. Jinak by nebylo pochopitelné klesání všeobecné míry zisku, ale naopak by byla nepochopitelná

relativní pomalost tohoto klesání. Tak působí zákon jenom jako tendence, jejíž působení je patrné jen za jistých okolností a v průběhu dlouhých období.

Dlužno mít také stále na paměti, že týž proces, jenž v důsledku vývoje kapitalistického způsobu výroby vede ke zlevňování zboží, vede také ke změně v organickém složení společenského kapitálu používaného k výrobě zboží a v důsledku toho k poklesu míry zisku. Nesmíme tedy snižování relativních nákladů na jednotlivé zboží ani v té části těchto nákladů, která zahrnuje opotřebování strojů, ztotožňovat s růstem hodnoty konstantního kapitálu ve srovnání s variabilním, ačkoli naopak každé snížení relativních nákladů na konstantní kapitál při nezměněném nebo rostoucím objemu jeho látkových prvků, působí na zvýšení míry zisku, tj. na úměrné snížení hodnoty konstantního kapitálu ve srovnání s variabilním kapitálem, používaným ve zmenšujících se proporcích. A současně musíme mít na zřeteli, že ta okolnost, že poměr živé práce obsažené v jednotlivých zbožích, jejichž souhrn tvoří produkt kapitálu, k pracovním látkám v nich obsaženým a k pracovním prostředkům v nich spotřebovaným se stále zmenšuje, čili ta okolnost, že je v nich zpředmětněno stále menší množství přidané živé práce, protože s rozvojem společenské produktivní síly je k jejich výrobě zapotřebí méně práce – se netýká poměru, v němž se živá práce obsažená ve zboží dělí na placenou a neplacenou. Naopak. Ačkoli celkové množství přidané živé práce, která je v něm obsažena, klesá, neplacená část v poměru k placené části roste, ať už se placená část zmenšuje absolutně, nebo relativně, neboť týž způsob výroby, jenž snižuje celkovou masu přidané živé práce v jednotlivém zboží, je provázen vzestupem absolutní i relativní nadhodnoty. Tendence míry zisku ke klesání je spojena s tendencí míry nadhodnoty ke stoupání, tedy ke zvyšování stupně a intenzity vykořisťování práce. Není proto nic pošetilejšího než vysvětlovat klesání míry zisku stoupáním míry mzdy, ačkoli i to se může výjimečně stát. Míra zisku neklesá, protože se práce stává méně produktivní, nýbrž protože se stává produktivnější. Obojí, stoupání míry nadhodnoty i klesání míry zisku, jsou pouze zvláštní formy, v nichž se kapitalisticky vyjadřuje rostoucí produktivita práce.¹⁵

V dalším vývoji kapitalistického způsobu výroby se potvrdil názor materialistické dialektické logiky jakožto teorie poznání zákonitostí společenského rozvoje, která vždycky zdůrazňovala, že nemá pravdu hegelovská objektivně idealistická dialektická logiky, když vzájemný přechod mezi kategoriemi obecného a zvláštního pojímá v souladu s jednosměrným schématem, podle něž se vždy jedná o přechod od obecného k jednotlivému (zvláštnímu) a jedinečnému, jelikož Marx odhalil při zkoumání kategoriálních určení hodnotových vztahů naopak přetvoření jedinečného a jednotlivého v obecné. Reálná historie ekonomických vztahů svědčí totiž o tom, že po tisíce let trvání prvobytně pospolného řádu s rodově kmenovým uspořádáním lidské společnosti neměly produkty lidské práce a výroby povahu zboží a hodnotová ekonomická forma – zvláště pak ve zbožně peněžní podobě, ve formě směny zboží za peníze – rozhodně nebyla všeobecnou formou organizace výrobního procesu, ale zůstávala výjimečným, zvláštním, nahodilým, čas od času se objevujícím sociálně ekonomickým vztahem mezi lidmi a lidskými pospolitostmi. Všeobecnou formou vzájemných vztahů mezi komponenty společenské výroby udělal hodnotovou, zbožně peněžní formu až kapitalismus, jenž přeměnil prostou zbožní malovýrobu na kapitalistickou zbožní výrobu, při níž se zbožím stává pracovní síla přímého a bezprostředního výrobce, jenž se tak stává za mzdu pracujícím nevlastníkem výrobních prostředků, jehož práce je produktivní pro kapitál, neboli produkuje nadhodnotu. V historickém vývoji lidské společnosti nebývá takovýto přechod od jedinečného (jednotlivého a zvláštního) ke všeobecnému řídkým jevem, ale spíše pravidlem. „Rozum lidských dějin“ pracuje většinou tak, že jev (děj, proces), jenž se později stane všeobecným, vzniká zpočátku jako výjimka z pravidla, jako anomálie, jako cosi naprosto zvláštního a nahodilého; jinou cestou by ve společenském vývoji mohlo stěžejí vzniknout něco úplně nového.¹⁶

Ve výrobně vztahovém rámci kapitalistické zbožní výroby, produkující volně konkurenční výrobní ceny zboží zahrnující společensky průměrnou masu a míru zisku, existovaly ekonomické struktury, do nichž mohly podnikatelské subjekty vložit kapitál k dosahování dodatečného a mimořádného zisku. Takovým výrobním odvětvím byla kupříkladu výroba pšenice, při níž bylo možné dosahovat odlišných výnosů a díky odlišné úrodnosti půdy, druhům půdy s různou úrodností, produkovat na polích o stejné rozloze v průběhu jednoho roku i rozličné masy mimořádného zisku, které pak dovolovaly vytvářet i rozmanité objemy diferenciální renty. Marx uvádí následující modelový příklad takového kapitálového investování: Předpokládejme 4 druhy půdy: A, B, C a D. Předpokládejme dále, že cena kvartery pšenice = 3 libry št. čili 60 šilinků. Protože renta je pouhou diferenciální rentou, rovná se tato cena 60 šilinků za kvarter na nejhorší půdě výrobní ceně, tj. rovná se kapitálu plus průměrnému zisku. Tato nejhorší půda nechť je A a nechť dává na 50 šilinků nákladů 1 kvarter = 60 šilinků, tedy 10 šilinků zisku čili 20%. B nechť dává při týchž nákladech 2 kvartery = 120 šilinků. To by bylo 70 šilinků zisku čili mimořádný zisk 60 šilinků. C nechť dává při stejných nákladech 3 kvartery = 180 šilinků; celkový zisk = 130 šilinků, mimořádný zisk = 120 šilinků. D nechť dává 4 kvartery = 240 šilinků; celkový zisk = 190 šilinků, mimořádný zisk = 180 šilinků. Tím pak vzniká i vzestupná řada maximálních hodnot diferenciální renty odváděné kapitalisticky hospodařícím nájemcem (pachtýřem) vlastníkovu půdy, kterou lze vyjádřit buď v naturáliích (kvarterech pšenice) nebo v penězích. Z půdy nejhorší kvality se renta neplatí. Z půdy typu B bude

¹⁵ Viz Marx, K.: Kapitál III-1, v citovaném vydání str. 250-259.

¹⁶ Viz Iljenkov, E. V.: Dialektičeskaja logika..., str. 267-268.

renta 1 kvarter neboli 60 šilinků, z půdy druhu C 2 kvartery a tedy 120 šilinků, z nejméně úrodné půdy D 3 kvartery čili 180 šilinků. Víme-li, že cena půdy je kapitalizovaná renta a předpokládáme-li průměrnou roční míru úročení kapitálu 5%, vychází nám, že cena půdy typu B bude 1200 šilinků, úrodnější půdy C 2400 šilinků a nejkvalitnější půdy D 3600 šilinků, neboť 60, 120 či 180 šilinků představuje roční pětiprocentní úrok z peněžního kapitálu o velikosti 1200, 2400 či 3600 šilinků. Jinak řečeno, jde o masu zvláštního a mimořádného zisku, které lze na půdách B, C a D vytěžít za 20 let.¹⁷

Z Marxova modelového příkladu je naprosto zřejmé:

1) Zdrojem dodatečného a zvláštního zisku, jež mohou těžit kapitaloí investoři podnikající v oblasti kapitalistické rostlinné zemědělské výroby při produkci pšenice, je postupně se zvětšující monopol nízkých (stále nižších) výrobních nákladů, jehož pramenem je rostoucí kvalita půdy, na níž se pšenice pěstuje. Při ceně 60 šilinků za jeden kvarter pšenice činí v našem příkladu výrobní náklady na jeden kvarter u nejkvalitnější půdy typu D 12, 5 šilinků (jelikož $50 : 4 = 12,5$). Můžeme tak předpokládat, že v dané oblasti se výroba pšenice odehrávala nejdříve na pozemcích typu D za cenu jednoho kvarteru rovnou 15 šilinkům se ziskem 2, 5 šilinků, což opět dává všeobecnou míru zisku 20 %. Na nejméně úrodné půdě typu D tak bylo možné vypěstovat za rok na pozemcích určité velikosti 1 kvarter pšenice. S růstem počtu obyvatel v dané oblasti rostla poptávka po pšenici, a tak bylo nutné postupně přecházet k produkci pšenice na půdách stále horší kvality, přičemž s růstem poptávky rostla i cena za jeden kvarter, jež vtahovala do procesu výroby pšenice další pěstitele, až se vyšplhala na uvedených 60 šilinků za jeden kvarter, což byla rovnovážná cena, díky níž bylo možné využít k produkci pšenice všechny kvalitativní druhy půdy v daném kraji;

2) Je zcela lhostejné, jak velkou masu nezaplacené práce zemědělských námezdních dělníků pohltí kupříkladu kapitál vkládaný do výroby pšenice na polích A či D – abychom jmenovali dva krajní póly podnikatelské efektivity kapitalisticky hospodařících nájemců půdy – a přemění ji v nadhodnotu, neboť ani sebevětší míra nadhodnoty (neboli poměr nezaplacené práce k práci zaplacené), kterou ze živé práce svých nádeníků vyždímá a vysaje kapitalista hospodařící na A půdě nejhorší jakosti, mu nepřinese nic více než masu zisku rovnou 10 šilinkům, což je sice vzhledem k výrobním nákladům společensky průměrný zisk 20%, leč v tomto případě se jedná o zisk minimální. Stejně tak kapitalistický pachtýř hospodařící na nejméně úrodné půdě D nemusí svým variabilním kapitálem vyrábět žádnou nadhodnotu či produkovat míru nadhodnoty mnohem nižší než kapitál, jenž se pachtí na půdě A, jeho zemědělské dělníci mohou téměř po celou pracovní dobu pracovat na sebe, a přesto bude při ceně 60 šilinků za jeden kvarter pšenice dosahovat mimořádného zisku 180 šilinků, což dělá 360%. V očích kapitalistickým způsobem hospodařícího nájemce půdy se v našem příkladu opět úplně ztrácí pramen a podstata kapitalistického soukromého vlastnictví, jíž je výroba nadhodnoty, přerušuje se souvislost mezi podstatou kapitalistického výrobního způsobu při výrobě kapitálu a formami jejího projevu v procesu kapitalového oběhu, mezi výrobou nadhodnoty a produkcí zisku na empirickém jevovém povrchu a při „běžném provozu“ kapitalistického sociálně ekonomického systému. S velkou pravděpodobností můžeme předpokládat, že ani u jednoho z kapitalistických pachtýřů v Marxově modelovém příkladě neodpovídá masa zisku, reálně vytěženého z výrobního procesu, mase a míře nadhodnoty, nezaplacené práce, kterou vymačkali a vytloukli ze živé práce svých zemědělských dělníků; 3) Aby se kapitalističtí nájemci půdy reálně domohli mimořádných zisků, které vytěží z podnikání v oblasti výroby pšenice, musejí mít objektivní sociálně ekonomický zájem na co nejvyšší rentě odváděné velkostatkářům – vlastníkům půdy, vést proti majitelům rozsáhlých pozemků konkurenční třídní boj uvnitř kapitalistické třídy. A tohoto cíle lze dosáhnout především tím, že se i po právní stránce stanou plnoprávními majiteli pozemků, na nichž pěstují pšenici, čili si od majitele koupí půdu, jejíž kvalitu mohou popřípadě zlepšovat vkládáním dodatečného kapitálu a žádnou rentu z ní sami sobě platit nemusejí. Aby poloфеudálnímu velkostatkáři zaplatili cenu půdy, jíž je, jak znovu připomínáme, kapitalizovaná renta – a majitel či majitelé půdy různé úrodnosti budou bezpochyby požadovat za své pozemky cenu v maximální výši –, musí si, což je opět, jak se zdá, docela věrohodný předpoklad, vzít úvěr v bance u peněžního kapitalisty. A tak i v oblasti zemědělské výroby dochází ke splývání výrobního a peněžního kapitálu v kapitál finanční.

Ve výrobně vztahovém zarámování kapitalistické zboží výroby, které přeměňovalo hodnotu zboží ve výrobní cenu, v jejímž složení vězela společensky průměrná masa a míra zisku (neboli masa nadhodnoty a míra zisku odpovídající kapitálu o společensky průměrném organickém složení), se při výrobě zvláštního a mimořádného zisku, což ukazuje i Marxův příklad, jednalo o vcelku nahodilá podnikatelská odvětví, jejichž existence se rovnala abstraktní možnosti, která může nastat, ale také nastat nemusí, jelikož mimořádný zisk v těchto výrobních oborech vždycky vznikl působením čistě přírodních činitelů. V dalším vývoji kapitalistického způsobu výroby se však monopol nízkých výrobních nákladů rozvíjel především v odvětvích masové strojové průmyslové velkovýroby díky aplikaci výsledků vědeckotechnického a technologického

¹⁷ Viz Marx, K.: Kapitál III-2; SNPL, Praha 1956, str. 199. Celá pasáž o přeměně mimořádného zisku v pozemkovou rentu – viz tamtéž, str. 161-362. Peněžní sumy, které uvádíme, bychom samozřejmě mohli převést ze šilinků na libry v souladu se vzorcem 1 libra = 20 šilinků, namísto šilinků bychom také klidně mohli v Marxově modelovém příkladu počítat s americkými dolary, eury nebo ruskými rubly.

pokroku do různých prvků konstantního fixního kapitálu (čili především do užité hodnoty, technických parametrů a celkové výkonnosti strojů a soustav strojů v technologických výrobních soustavách a procesech), čímž se kapitálové subjekty využívající takovýchto aplikací odlišily úrovní společenské produktivní síly práce od jiných podnikatelů a výrobců, kteří si využívání technicky špičkového strojového výrobního zařízení nemohli dovolit. Volně konkurenční cena strojírenského zboží se tak přeměňovala v monopolní výrobní cenu a kapitalismus volné konkurence se na tomto sociálně ekonomickém základě přetvářel ve svůj protiklad – kapitalismus monopolní. Ovšem i monopolizované zvláštní a mimořádné zisky se mohly a musely vyrovnávat a vyrovnávaly účinkováním tržní konkurence mezi monopoly na společensky průměrný monopolní zisk, jehož všeobecné míře byla také vlastní zákonitě klesající vývojová tendence plodící cyklicky se opakující krize z nadvýroby, které, jelikož v monopolním kapitalismu šlo o velké masy zisků, měly na kapitalistický světový hospodářský systém mnohem pustošivější účinky než periodické krize v období kapitalismu volné soutěže.

Rozvoj kapitalistického způsobu výroby se nezastavil ani na formě účinkování zákona hodnoty, při níž se hodnota a cena užité hodnoty vyrobeného zboží odvozují od v dané oblasti výroby nejhorších výrobních podmínek, což investujícím kapitálovým subjektům, jejichž individuální výrobní náklady – a tedy i individuální výrobní cena – jsou nižší než celospolečenské, společensky nutné a společností (zastoupenou fungováním tržního ekonomického mechanismu) uznané, umožňuje dosahovat díky svému monopolu nízkých výrobních nákladů různě odstupňovaného zvláštního a mimořádného zisku. V systému „postmoderního“ kapitalismu se ve stále větší míře stává rozhodující výrobní silou i základním pramenem mimořádného a zvláštního monopolního zisku všeobecná práce různých profesně zaměstnaneckých skupin kognitárního proletariátu. Charakteristickou zvláštností kapitalistického používání živé všeobecné práce kognitivních proletářů je, že při spojování této živé konkrétní práce s prací zvěcnělou ve výrobních prostředcích v kapitalistické zboží výrobě se pramenem růstu produktivní síly společenské práce, jež se pak zračí v určité masě zvláštního a dodatečného zisku, stává nikoli – či spíše nejenom – práce zvěcnělá ve strojích, jako je tomu při kapitalistickém zaměstnávání živé práce klasických průmyslových dělníků, nýbrž právě ona živá a konkrétní kognitární práce, a to z toho důvodu, že má schopnost coby práce složitá a vysoce kvalifikovaná koncentrovat a kondenzovat v sobě v podstatě neomezené množství společensky průměrné a jednoduché práce tradičního industriálního proletariátu. Sociálně ekonomickou živnou půdou tvorby mimořádného zisku v tomto hodnototvorném procesu je tudíž nikoli postupné relativní zvětšování konstantního kapitálu vůči variabilnímu, nýbrž naopak pokles organického složení kapitálu vloženého do výrobního procesu, v němž výslednou užitou hodnotu produkuje živá všeobecná pracovní síla kognitivního dělníka, jak ukazuje schéma hodnotové struktury obsažené v této užité hodnotě. Pro výrobu kognitárního zisku jakožto zvláštní vývojové formy mimořádného zisku, jež si monopolně přivlastňuje kognitární kapitál, je zároveň typické, že jeho masa a míra se přímo bezprostředně odvíjí od masy a míry nadhodnoty, kterou v tomto zhodnocovacím procesu vytěží kognitární kapitalisté ze živé práce kognitárních proletářů.

(Pokračování v příštím čísle)